Михайло
Грушевський

Як жив український народ

БІЛОРУСИНИ
ПОЛЬЩА
ПІДЛЯСЕ
ПОЛІСЕ
ВОЛИНЬ
РОЗТОЧЕ
ГАЛИЧИНА
ПОДІЛЕ
КИЇВЩИНА
ГЕТЬМАНЩ
ЛЕМКИ БОЙКИ-ТУХОЛЬЦІ
КАРПАТИ=ВЕРХОВ.
АВСТРО-УГОРЩИНА
РУМУНІЯ
БЕСАРАБІЯ
ЧОРНО МОР
КРИМ
ЧОРНЕ
Варшава
Берестє
Пинськ
Припеть
Буг
Висла
Люблин
Холм
Ковель
Володимир
Луцьк
Рівне
Дубно
Берестечко
Радивилів
Кремянець
Острог
Мозирь
Овруч
Іскорость
Тетерів
Житомир
Київ
Чернигів
Сосниця
Кролевець
Конотоп
Сейм
Батурин
Десна
Глухів
Стародуб
Мглин
Ніжин
Ромен
Прилука
Гадяч
Лубні
Миргород
Переяслав
Трех-тимирів
Канів
Могила Шевченка
Біла Церква
Рось
Корсунь
Черкаси
Суботів
Чигирин
Кремінчук
Дніпро
Бердичів
Старокостантинів
Ярослав
Перемишль
Львів
Самбір
Стрий
Калуш
Борислав
Долина
Турка
Броди
Збарав
Тернопіль
Волочиск
Проскурів
Винниця
Умань
Бог
Каманець
Хотин
Дністер
Могилів
Коломия
Косів
Черновці
Буков
Кути
Ужгород
Мукачів
Густе
Тиса
Сороки
Бальта
Елисавет
Катеринослав
Кривий Ріг
Никополь
Вознесенськ
Дубосари
Тираспіль
Бендери
Кишинів
Одеса
Аккерман
Миколаїв
Очаків
Інгулець
Херсон
Руїни Січи
Мелітоп
Измаїл
Килія
Дунай
Козлів-Евпаторія
Симфер
Бахчисар
Севастопіль
КАРТА
УКРАЇНИ.
БІЛЕ ПОЛЕ=УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ.
ГРАНИЦІ ДЕРЖАВ
МІСТА
РІКИ
МОРЕ

Михайло Грушевський

ЯК ЖИВ УКРАЇНСЬКИЙ НАРОД

КОРОТКА ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Репринтне відтворення видання 1915 р.

РОВО «Укрвузполіграф», РВЦ «Орбіта»
Київ 1991

ББК 63.3 (2 Ук)
Г91

Репринтне відтворення видання 1915 р.

В последнее время среди читательской общественности Украины заметно возрос интерес к ее истории, в частности к произведениям М. С. Грушевского — выдающегося ученого с мировым именем, помеченого идеологами тоталитарного режима клеймом украинского буржуазного националиста. В бывшем СССР сочинения академика М. С. Грушевского были запрещены. В пору гласности его «История Украины-Руси», «Иллюстрированная история Украины» издаются большими тиражами, но далеко не удовлетворяют спрос.

Несколько поможет в этом репринтное воспроизведение малоизвестного труда М. С. Грушевского «Как жил украинский народ. Краткая история Украины», написанного в начале XX столетия.

Книга читается легко, с большим интересом и, надеемся, окажется полезной как широкому кругу читателей, так и специалистам по истории Украины, украинскому языку и литературе.

Останнім часом серед читацького загалу України помітно зріс інтерес до її історії, зокрема до творів М. С. Грушевського,— видатного вченого із світовим ім'ям, позначеного ідеологами тоталітарного режиму тавром українського буржуазного націоналіста. У колишньому СРСР твори академіка М. С. Грушевського були заборонені. У час гласності його «Історія України-Руси», «Ілюстрована історія України» виходять великими тиражами, проте далеко не задовольняють попиту.

Дещо зарадить у цьому репринтне відтворення маловідомої праці М. С. Грушевського «Як жив український народ. Коротка історія України», написаної на початку XX століття.

Книга читається легко, з великим інтересом і, сподіваємося, прислужиться як широкому колу читачів, так і фахівцям з історії України, української мови і літератури.

Г $\frac{0503020902-005}{M-91}$ Без оголошення

ISBN — 5-8238-0007-X

Виданнє „Союза визволення України.“

Проф. М. Грушевський.

ЯК ЖИВ УКРАЇНСЬКИЙ НАРОД.

Коротка історія України.

Вид. 2-е.

НАПИСАВ МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ,
професор української історії в університеті у Львові.

ЦАРГОРОД,
З друкарні „Союза визволення України“.
1915.

I. Про наш край і народ.

Наші люде займають великі краї: в один бік над Чорне море, в другий — на Кавказ, над Кубань, в третій над Припеть та Буг і в гори Карпатські, за російську границю — все живе наш народ, наші люде. Здовж буде того краю верстов більше як тисяча, а вшир верстов на 500, на 600. Більша частина нашої землї в Російській державі: ґубернії Київська, Подільська та Волинська, Чернигівська, Харківська та Полтавська, Херсонська та Катеринославська, й иньші околиці, де живуть наші люде (в Холмщинї, на Бесарабії, в Таврії, на Кубанї, та по других місцях). Але є ще чимало нашого народу також і за російською границею, в Австрії: більший край, що займають там наші люде, зветь ся Галичина, з великим городом Львовом, а поменьший — Буковина, там же коло Галичини, де город Чернівцї; і на Угорщинї під горами Карпатськими, де городи Ужгород (Унґвар) і Мукачів, теж наші люде. Всього буде нашого народу більше як 30 мілїонів, з того в Росії більше як 25 мілїонів. А багато розійшли ся з свого краю далекими світами, живуть у Сибірі, в Туркестанї, в Америцї цілими селами, або й по кілька, по кількадесять сіл, та тих сюди не лїчимо. Бо говоримо про край, де наш народ

найбільше мешкає. де живе його більше, як якого иньшого народу.

Край сей тепер звемо Україною, а народ Українцями. За давніх часів він звав ся Русь, а люде — Русини́; так і досї звуть себе здебільшого наші люде в Галичині та на Угорщині — Русини́, Руснаки́. Русею, як побачимо ще, звали ся всї землї, що належали за давних часів до Київської держави, та через те ся назва перейшла й на инші краї, не тільки українські, тому що вони до Київської держави належали: Русею почали звати ся і ті краї, що коло Москви, ті люде, що звуть ся у нас Москалями або „кацапами“, і Біла Русь, або Литвпни, як у нас їх звуть. Згодом, для відміни, почали звати наші краї Малою Русею, або Малороссією, а московські краї — Великороссією, а нас Малоросами, але наші люде тої назви не прийняли. Прозивали Москалї наш народ „хахлами“, тому що наші люде на головах тодї носили чуби, а Москалї той чуб звали хахлом, але се було тільки прізвище, а не імя, — як і наші люде звуть Москву кацапами. А тепер уже прийняло ся однакове імя для всього нашого краю й усього нашого народу — Україна, Українцї: так звуть себе наші люде чи в Київі, чи в Харкові, чи в Полтаві, чи в Одесї, чи в Галичині. Назва ся добра, стара, треба її держати ся. А звідки вона пішла, се потім побачимо.

Такий великий край, як отсї українські землї, не може бути однаковий, не однакове в нїм життє, не однакове й господарство. Близше до Чорного моря, де міста: Одеса, Херсон, Таганрог, Катеринослав, Єлисавет — там степ рівний, води мало, лїса нема, земля родить добре, коли вміти коло неї ходити, землї багато й окрім хлїборобства багато ще й тепер випасають товару й овець; коло Днїпра і на схід від нього (коло Катеринослава, Кривого Рога, Юзівки) в землї багато залїза і камяного вугля, тому й багато фабрик і заводів. Се край полудневий, степовий. За ним на північ край середнїй — де Полтава, Харків, Ніжин, Черкаси, Винниця, Камінець: тут уже не така рівнина, є й балки й горби, і гори, хоч не дуже високі; багато води; є й лїса трохи; земля врожайна, люде живуть густо, а годують ся з хлїборобства. Далї — від Київа і дальше, де Чернигів, Мозир, Пинськ, Володимир, Берестє, Холм, — то край

лїсовий: води багато, подекуди й занадто тої води та болота, земля недобра (пісок), люде й тепер не можуть вижити з хлїборобства, а давнїйше і того меньше: жили більше з бжільництва, ловили рибу, звіря. На заході високі гори Карпатські, де люде живуть і досї найбільше з випасу овець та з лїсової роботи. На полудневий схід, над морем ще більші гори Кавказькі. Над самим морем люде промишляють найбільше рибальством та перевозом.

Так от, кажу, не може бути й однакове людське життє в таких ріжницях. Инакше господарять, инакше живуть, инакше вбирають ся в Карпатських горах, инакше над морем, инакше серед лїсів та болота над Припетю; инакше в херсонських степах. Инакше трохи вбирають ся й трохи инакше говорять люде із Харківщини, — Слобожане, як на них кажуть, инакше Полтавцї, инакше Поліщуки з лїсових країв, инакше Подоляне, а инакше люде з гір, що звуть ся Гуцулами, Бойками й Лемками: в горах люде ще рідше між собою стрічають ся, ще меньше переймають що небудь одні від одних, ніж на долах, на рівнинї, — тому й більші ріжницї; часом найблизше село, за горою, має й иньші звички, й иньші слова, й инакше вбираєть ся.

Та про те все — то наші люде, один народ і один край. Прислухати ся до мови, придивити ся до життя — й почуєш, що близший Галичанин Полтавцеви, як Поляк, як Чех; близший Слобожанин Подолянинови, ніж Москаль або Серб. Хоч і ті ближші собі як Німець або Француз, бо то все Славяне, народи одного коріня, але наші люде з ріжних країв України близші собі, ніж якийсь инший славянський народ, — то все Українцї, один народ українский.

В життї нашого народу й нашого краю були такі переміни, що або злучали тїснїйше якісь частини нашого краю, або розлучали. От Галичина тепер належить до иншої держави, й инші порядки, инші закони в нїй, ніж на Поділлї. Але півтораста лїт тому і Галичина, і Поділлє, і Київщина належали до Польщі і були в них порядки однаковіщі, а Полтавщина належала тодї до Росії, й порядки були в нїй инакші, а Буковина була тодї під Туреччиною. Такі зміни приходять і переходять, а народ зостаєть ся. І як ширить ся між народом освіта, свідомість,

починаєть ся ліпше, сильнійше життє, то й ріжні части народу й краю стають близшими до себе, більше довідують ся одні про одних, переймають одні від одних, і ріжниці в життї, в звичаях та мові меньшають, вигладжують ся, і люде з ріжних кінців краю чують живійше, що то один народ, і помагають собі більше до кращого життя. Так повинно бути і у нас на Україні, і буде певно. А для того кождому повинно бути цікаво знати про свій край і народ, про його теперішнє життє і старовину, се-б то — історію. Сказав один розумний чоловік за давних часів, що хто не знає своєї минувшини, своєї історії (бо історією зветь ся оповіданнє про давнійше життє), то так як би до смерти зоставав ся дитиною. Так, як дитина не знає сказати про себе нічого, — чия вона і звідки, анї про те, що дієть ся і діяло ся навколо неї, — так і чоловік, що не знає нічого про свій край і народ, про його минулість і теперішнє життє, виглядає як та дитина. Не личить то чоловікови розумному і розсудному. Треба знати теперішнє життє свого краю та народу, а щоб розуміти, як воно складало ся і як його дальше вести, доконче треба знати його минулість. Як писав Тарас Шевченко:

Все розберіть, тай спитайте
Тодї себе: Що ми?
Чиї сини, яких батьків?
Ким, за що закуті?

2. Про найдавнійші часи.

Народ наш живе на Україні вже дуже давно. Тисячу двісті або триста лїт тому (600 або 700 лїт по Різдві Христовім), жили вже наші люде мало не по цілій Україні, як і тепер.

До того часу, перед тим як народив ся Христос і по Христовім Різдві, з яких тисячу лїт, у степовім краю, близше до Чорного моря, жили народи одного коріня з теперішніми Персами, що кохали ся в худобі, в конях і здебільшого кочували по степах з худобою, живучи в шатрах. Звали ся вони Скити, Сармати, Алани. По них то полишили ся в степах наших високі

могили, насипані над їх царями та ватажками; нащадків їх не лишило ся в наших сторонах, тільки на Кавказї зостав ся народ з того коріня, зветь ся Осетинами.

Під той час, як сї народи жили в степах над Чорним морем, народи славянського коріня, між ними й наші предки, сидїли дальше від моря, в краю лїсовім, та й у тім — середнїм, між лїсом і степами, і множачи ся з часом, посували ся все далї на південь. Степові народи з часом ставали слабші, ставало їх меньше, а далї й зовсїм порозганяли їх нові орди турецького та угорського коріня, що почали сунути в Чорноморські степи з Азії по Різдві Христовім. Були-то Гуни, Авари, Болгари*), Угри. Вони не зіставали ся жити в наших степах, а йшли далї в Дунайські краї, тільки порозґаняли з наших степів попередні народи. Степи стали мало що не порожні, бодай часами порожнїми стояли, і тодї стали наші люде осїдати тут, і так засїли майже всю теперішню Україну, аж до моря Чорного, Азовського і до Дунаю.

Простору було досить, і люде осїдали зрідка, хуторами. Кожний рід осїдав окремо і жив собі осібно. Жили почасти з хлїборобства, а також випасали худобу, ловили рибу й звіря в лїсах, в бжільництві кохали ся дуже, особливо в лїсовій сторонї: бжоли водили ся в видовбаних в дереві дуплах, як уліях, так і зимували. Земля довго була недїлена, а господарили спільно великими сїмями: сини не дїлили ся, жили разом, а порядкував господарством котрийсь старший віком, або котрий оборотнїйший. Ще недавно бували на Україні такі великі, недїлені сїмї, душ часом по 20 і 30 в одній, що мали спільне господарство.

Вірили, що є такі боги, що правлять світом, і особливо шанували тих, від яких надїяли ся добра в господарстві: бога Перуна, що посилає грім і блискавицю, сонце — зване Даждьбогом, бога Волоса, що пильнує худоби. Їм молили ся й жертвували ріжну страву, але не було до того анї церков, анї священиків (жерцїв), а справляв ті молитви кожний за свій рід.

*) Сї Болгари, оселивши ся за Дунаєм між Славянами, приняли потім і славянську мову і змішали ся з тамошнїми Славянами, а ті приняли їх імя.

Як сонце повертало на весну, коло теперішнього Різдва, святкували прихід нового року, — се й досї задержало ся на Різдво, на Новий рік, як вечеряють серед снопів, бажають собі доброго врожаю, посївають верном на щастє; усе отсе повоставало ся ще в тих давнїх, давнїх часів, як ще наші люде не були християнами. Прихід весни стрічали веснянками, а на поворіт сонця з лїта на осінь було свято Купала, що й досї справляеть ся між нашими людьми. Ще й тепер памятають і „мертвецький великдень“, так само стародавнє свято предків наших — день померших. Тодїшні люде вірили, що душа не вмирає з чоловіком, а далї живе там саме, де жив покійник. Ховаючи небіжчика, клали йому в могилу страву й всякі річи, потрібні до прожитку; се все закопували, або палили разом з покійником, клали в миску або глечик, і засипали землею.

Для громадських справ сходили ся старші з родів чи сїмів на нараду — звало ся се віче; там порядкували й рішали, що треба. Були подекуди старшини, звані князями, але вони не мали великої сили, бо всякі справи рішала громада, віче, а князї мусїли громади слухати ся. Війська не було, а як треба було боронити ся, то хто був дужий, збирав ся з тим, що мав — чи з списом, чи з мечем, на конї, чи піший, і йшли боронити ся, чи воювати ся. Для оборони ставили городи; десь серед лїса, чи болота, або на високім шпилї сипали вали, копали рови, щоби ворог не міг приступити. В небезпечний час туди збирали своє майно, жінок і дїтей і боронили ся від ворога. Досї від тих городів повоставало ся багато городищ. В спокійні часи ті городи здебільшого стояли порожнї, а люде жили собі по хуторах. Тільки в декотрих городах завсїди мешкали люде, особливо заможнїйші, багатші, купцї — для безпечности; туди приїздили й чужі купцї на торги та привозили товари.

Так жили собі предки наші довго окремо. Кождий знав тільки свою околицю, свій город: мали своїх старших, а иньші люде до них не належали. Звали ся ріжними іменами: в теперішнїй Чернигівщинї та Полтавщинї люде звали ся Сїверяне, найважнїйші городи у них були Чернигів, Новгород Сїверський і Переяслав. Люде коло Київа звали ся Поляне, а земля та звала ся ще инакше — Руською землею. Ті, що сидїли над

Тетеревом і Случю, в великих лїсах, звали ся Деревляне. Ті, що на Волинї, — Дулїби. Одного спільного імя не мали, бо жили окремо, і спільної управи не було. Аж пізнїйше се стало ся, а саме як, — зараз побачимо.

3. Про Київську державу.

Зпоміж усіх українських міст найбільше й найславнїйше був Київ. Здавна, з непамятних часів, ще коли люде не знали залїза або міди, а робили собі списи чи сокири з каміня, жили не в хатах, а по печерях, — видно, що тут жило багато людей. А се тому перед усім, що тут сходили ся дві великі ріки: Днїпро і Десна. Над рікою легше було прогодувати ся — чи рибою, чи звіриною. Рікою їздили люде, куди треба, — сухих доріг тодї було не багато, і ними їздити не так було легко й безпечно. Тому й за українських часів під Київом були найбільші оселї, найбільше людей багатих, торговельних: сюди найбільше приїздили й купцї з чужих країв із усяким крамом.

Сим багатим і торговельним людям треба було охорони: були сусїди ласі на їх крам і богацтво, що при нагодї раді були пограбувати їх добро, чи в дорозї, чи в самім Київі, як не було доброї сторожі. Тому сї київські люде, особливо значнїйші, більші, звані боярами, здавна почали держати собі для охорони людей сильних, відважних, військових. Далї — то більше, і з часом так зібрало ся чималеньке військо в Київі, що боронило місто від сусїдів та ходило з купцями, як вони везли свої товари в чужий край, а старшим над тим військом був київський князь.

Та обороною не кінчало ся. Київське військо — дружина, як воно звало ся, не тільки боронило свою околицю від ворогів, але й само нападало на сусїднї землї, віддячуючи за їх напади, або просто шукаючи здобичі. В тодїшних часах військо й жило ся головно тим, що пограбувало або казало собі дати за викуп, щоб не грабувати. Щоб прогодувати свою дружину, київські князї й бояре ходили на сусїднї волости й землї, набирали там всякої здобичі, а як ті відпрошували ся, то казали

собі давати що року данину „за мир“: що вони самі не будуть їх грабувати й иньшим не дадуть. Часом, що правда, такі походи не кінчали ся щасливо. Про київського князя Ігоря оповідали таке: він дав свойому воєводї Свинельдови збирати дань з Деревлян і з того тримати свій полк, але вояки з самого Ігоревого полку стали казати, що ті Свинельдові вояки збирають дуже багато всякого добра з Деревлян, посправляли собі гарну одежу й зброю, а вони ходять голі, — тай стали радити Ігореви, щоби він із ними пішов до Деревлян, щоб і собі зібрати дань. Ігор послухав і пішов, казав Деревлянам давати ще й собі дань; ті не мали як боронити ся — дали і у-друге, хоч попереду дали вже були Свинельдови. Та Ігореви з того ще більше розгоріло ся серце, як побачив, що мають що дати; він відіслав свою дружину до дому, а сам з малим полком пішов іще походити між Деревлян та полупити їх. Тодї зібрали ся Деревляне на віче й кажуть: „Нема тому краю! Треба зробити тому князеви кінець! Се як вовк унадить ся у стадо: як не вбити, так ціле стадо по одній вівцї виносить, так і сей: як його не вбємо, то він нас знищить“. І так напали на Ігореве військо й побили його дружину, бо мало мав зі собою людей, щоби не дїлити ся здобичею. Самого Ігоря вхопили і помстили ся немилосерно за його ненаситність: нагнули два дерева, привязали до них Ігоря, потім дерева пустили, і вони потягнули Ігоря та й роздерли на шматки. Але се й Деревлянам на добре не вийшло: вдова Ігоря княгиня Ольга пішла з великим військом на Деревлян, попалила їх городи, побила багато людей і наказала давати дань іще більшу як за Ігоря.

Збираючи дани все більші, київські князі держали все більше війська; а що більше війська прибувало, то дальші походи вони робили, то більше городів і земель під свою власть брали, під себе підбивали. Землям тим була така нїби користь, що київські князї мали боронити їх від сусїдів, заводити у них спокій і безпечність, нищити і карати розбійників; на те приходили вони що року зимою, вибираючи дань, а часом держали і цїлий рік своїх людей, мужів, з військовою залогою. Та про те, чи бажають собі тої охорони й опіки ті землї, князї не питали: їм треба було дани для дружини, дешевого товару для торгу. Обій-

шовши свої землї зимою, на весну князї й бояри разом із купцями зїздили ся в Київі і, поскладавши товари на човно, везли Днїпром на Чорне море, а звідти до Царгорода (Константинополя), до Греків на продаж, а від них купували собі дорогі убрання, золоті убори, вино й усяке коріннє. Туди ж продавали невільників, яких забирали в неволю на війнї.

Не вдоволяючи ся данею зі своїх земель, ходили київські князї походами на далекі, багаті краї, де надіяли ся великої здобичі: ходили на Царгород і землї грецькі в Криму і Малій Азії, ходили на Кавказ, на Каспійське море і Персію. За того Ігоря ходило військо в перські краї, здобуло багате місто Бердав — недалеко теперішнього Баку, і більше як півроку сидїло там, нападаючи на сусїднї землї; тільки від хороби почало їм багато людей вмирати, і вони забрали ся звідти додому. З таких походів, коли вони вдавали ся щасливо, привозили багато грошей, здобичі і невільників.

Память про такі походи лишила ся досї в піснях. От як співають у колядцї:

Ой зпід гори та стоять тумани,
Та то не тумани — пара з коней йде!
Ой там же військо — аж землї важко,
Ой там у війську пана немає.
Ой одзоветь ся зличний паниченко,
Славного отця і панї матки:
„Я ж в тому війську та паном стану,
Велю гармати наворочати,
В Чернигів город велю стріляти“!
Ой бє та бє він в Чернигів город.
Там його не знали нї царі, нї пани.
Винесли йому миску червінцїв —
Він теє взяв, шапочки не зняв, не подякував.

Потім співають, як те військо йде на Переяслав і на Київ, збираючи окуп: се память про ті старі походи, тільки де-що перемінено (от як гармати пізнїйше додано, а тодї їх не було). В иншій колядцї співаєть ся, як дружина, не маючи що робити на Українї (видно, не було війни під той час), вибираєть ся в службу в грецькі краї:

Ой ходїмо ми до ковальчика,
До ковальчика, до золотника,
Покуймо ж собі мідяні човна,
Мідяні човна, золоті весла,
Ой пустимо ся ж на тихий Дунай,
Долів Дунаєм — під Царигород:
Ой чуємо там доброго пана,
Що платить добре за служеньку —
Ой дає на рік по сто червоних,
По коникови, тай по шабельцї,
По парі сукон, тай по шапочцї,
Тай по шапочцї, тай по панночцї.

Маючи під собою велике військо, взяли князї велику силу в самім Київі. Вже не питали ся вони в усякій справі громади, як вона рішить, тільки радили ся з військовою старшиною, з своїми боярами, і правили землею, як хотїли, а хто їм противив ся, того саджали до вязницї або забивали. Багатим Киянам-боярам нові порядки були на руку: не тільки що мали тепер оборону через князїв, а й усяку вигоду в торговлї. З далеких країв привозили князї й дружина ріжні товари до Київа, й київські купцї перепродували їх в инші краї з великим баришем. Багато з Киян-бояр служило в княжім війську і мало з того велику вигоду. Київ став дуже великим містом, багатим, славним на цїлий світ.

Так складала ся держава Київська, або Руська. Я казав уже, що київський край звав ся здавна руським краєм, Русею. Тому київські князї теж звали ся руськими, київська дружина — Русинами. І ті землї, що вона з князями підбивала, до Київа прилучала — починали теж звати ся руськими, Русею. При кінцї IX. віка (900 лїт по Різдві Христовім) уже багато земель до Київа належало, київським князям дань давало: не тільки українські, а й инші, аж під теперішнїй Петербург та Москву. По більших городах сидїли родичі київського князя або бояри, з більшим або меньшим полком дружини. Вони збирали дань, з того годували свою дружину, а частину посилали київському князеви; мали теж пильнувати порядку й спокою, судити людей. Траплялo ся одначе й так, що сї намісники не слухали ся самі київського князя, бунтували ся, й підіймала ся війна; або люде не хотїли давати дани, і київський князь посилав військо, аби

їх „примучити“, аби були послушні. Особливо се бувало тоді, як умірав київський князь, і по нїм наступав новий.

Найдавнїйші київські князї, яких знаємо, називали ся Аскольд і Дир. Про них оповідали, що то вони в 860 роцї ходили човнами походом на Царгород; тодї Русь нагнала великого страху на Царгород; Греки вірили, що тільки чудо Боже їх тодї від Руси спасло, що вона, не здобувши міста, вернула ся назад.

Потім був князь Олег, славний війнами й походами. Про нього казали, що він був характерник, і для того мав у всім щастє. В 911 роцї він списав торговельну умову з Греками й скоро потім умер.

По нім був той Ігор, а по його смерти кілька лїт правила його жінка Ольга, доки виріс син Святослав, що й був князем. Він уславив ся своїми походами, кохав ся у війнї, жив із вояками як простий дружинник, нічим від них не ріжнив ся. Він хотїв завоювати Болгарію, але Греки того не дали йому.

По нїм лишило ся три сини, що й княжили в ріжних городах. Але спочатку старший брат, — київський князь побив свого брата, що княжив в землї Деревлянській, і той в тій війнї наложив головою, а потім инший брат, Володимир зробив те саме з київським і став одним князем на всю державу, в роцї 969.

4. Володимир і Ярослав. Христіянство на Українї.

За Володимира і ще за його сина Ярослава Київська держава була найславнїйша й найсильнїйша, ніж коли инше. Ставши київським князем, Володимир позбирав усї українські землї й усї инші, які перед тим до Київа належали, приборкав неслухняні землї, бояр та князїв, що не хотїли йому корити ся, і прилучив деякі нові, дальші землї. Українська держава сягала тодї від гір Карпатських до Кавказу, а на півночи до Волги, до великих озер, що недалеко Петербурга. На місце бояр і намісників Володимир по більших городах по тих землях посадив своїх синів: він мав багато дїтей, бо мав багато жінок; і як сини підростали, він посилав їх княжити в ріжні городи.

Та тим він не вдоволив ся. Не раз і перед ним Київську державу збирали до купи київські князї, а потім вона знову розпадала ся; так само розпала ся б знову й тепер. Володимирови хотїло ся звязати державу міцнїйше, звязю внутрішньою, добровільною, щоб городи й землї корили ся київському князеви не тільки зі страху перед київською дружиною, але щоб бачили свою вигоду, свою користь у тім, аби належати до Київської держави. Для того він старав ся придобрити собі громаду, добути її любов і ласку. Він не став правити самовільно зі своєю дружиною, а закликав на пораду громадських „старців“, — людей старших, поважнїйших. При ріжних оказіях він робив великі бенкети, правники, скликав на них людей з ріжних городів, приймав тих, хто приходив, годував і поїв, чим мав. Скликав до себе на двір бідних людей, калїк і сиріт, і надїляв їх. І в того справдї пішла про нього слава скрізь як про князя „ласкавого“, прозвали його „ясним сонцем“. У нас на Українї позабувало ся се, але в далеких, глухих північних сторонах і досї ще співають ріжні піснї про „ласкавого князя Володимира“, „Володимира красне сонечко“, а починають ся звичайно ті піснї тим, як у стольнім (столичнім) городї Київі у того ласкавого князя Володимира був великий бенкет (пир) і там зібрали ся з ріжних городів ріжні люде, забавляли ся та хвалили ся своїми дїлами.

Найсильнїйша, найславнїйша, найбагатша з усїх держав була тодї грецька, звала ся Византія; византійський імператор уважав ся за найславнїйшого, наймогутнїйшого володаря, а Греки — за народ найбільше учений, в усяких умілостях, ремеслах і знаннї найперший. Володимирови захотїло ся й свою державу приподобити до Византії. Він поміг византійському імператорови, пославши своє військо, як у Византії побунтували ся були деякі воєводи; за се імператор видав за Володимира свою сестру, та й тодї-ж мабуть прислав йому корону й пишні імператорські одежі, в яких Володимир представлений на тих грошах, що він казав зробити у Київі. Тодї-ж Володимир охрестив ся і казав хрестити ся людям у Київі, а потім і по инших городах.

Християне й перед тим бували на Українї. Здаєть ся, князь Аскольд був хрещений; за Ігоря була церква св. Ілї

у Київі, а жінка Ігоря княгиня Ольга теж охрестила ся по смерти чоловіка й її за те уважали святою. Але тільки вже

Памятник Володомирови у Київі.

Володимир заходив ся коло того, щоб християнська віра розширила ся по всїх землях його держави, аби як найбільше людей хрестило ся й сю нову віру приймало. Він виписав із грецьких і болгарських земель багато священиків, а також єпископів і митрополитів, казав їм учити наших людей і настановляти з них священиків. Почав ставити церкви по городах і по селах, де хрестили людей; закликав грецьких майстрів і казав їм вимурувати гарні церкви у Київі й по деяких инших містах. Попривозив із грецьких міст ікони, книги, також статуї. Виписав майстрів із Византії й казав їм бити українські гроші, золоті й срібні, — такі, як бито в Византії. Одним словом, як кажу, старав ся приподобити свою державу до Византії, в чім лише міг.

З тим настала велика відміна на Україні і по всїх землях Київської держави. З християнством із Греції та Болгарії прийшла до нас наука, освіта, книги.

У Болгариї христіянство на сто літ ранійше прийняло ся і були вже всякі церковні книги, переложені на славянську мову, досить подібну до тодїшньої нашої; відти за Володимира пішли книги й до нас, а перекладано і у нас инші книги з грецької мови. З Болгариї перейняли ми азбуку, славянське письмо. Почали у нас списувати й читати книги. Здебільшого були то книги церковні та духовні, але дещо можна було довідати ся з них і про світ, про инші краї, про старинні часи. Далї почали складати у нас і свої писання на науку людям, як по христіянськи жити; почали списувати, що чули й знали про старовину, про початки Київської держави та що коли діяло ся: з таких оповідань, званих літописями, писаних у Київі за Ярослава й по нїм, знаємо й ми, що діяло ся на Українї за тих часів.

Духовенство, священики почали научати людей, що гріх сварити ся, грабити, вбивати; наказували жити по христіянськи; забороняли жити без вінчання, держати по кілька жінок, почали відріжняти дїтей шлюбних від нешлюбних. Те саме наказували й книги, що їх читано тепер у нас. Поволї, поволї, але не минало то без послуху. Вже князї не вбивали, не різали так одні одних, без милосердя і сорому, як давнїйше. Знаходили ся люде, які кидали світське життє, йшли в ліси, в пустинї, в печери або в монастирі, щоб жити по христіянськи в молитві й постї. Так зявляли ся монастирі в ріжних місцях, а особливо в Київі, де був і найбільший та найславнїйший із тих монастирів — печерський. Мало хто розумів тодї, що важнїйше жити у правдї й любови між людьми та владжувати життє й його порядки по доброму, анїж тїкати від життя та на самотї „спасати свою душу“, як говорило ся. Життє, ледви помазане христіянською наукою, здавало ся новим христіянам таким грішним, що вони вважали сливе неможливим жити в нїм „по божому“.

Задля державного життя заведеннє христіянства мало ту вагу, що ся нова віра заводила ся від князя, від правительства, і духовенство дивило ся на правительство як на свою поміч і охорону, стояло по сторонї князїв, научало людей корити ся князеви й шанувати його. Тому ота нова церква, освіта, наука звязували сильною внутрішньою звязю землї Київської держави;

через них усї землї тягнули до Київа як до найбільшого огнища тої нової віри, церкви, науки. Тому то так дуже займав ся християнством Володимир, давав йому всяку поміч і опіку.

По нїм того самого пильнував його син Ярослав. По Володимирі (що вмер в р. 1015) зістало ся багато синів. Вони сидїли по ріжних землях і почали між собою сварити ся й воювати ся. Святополк, що сидїв у Київі, почав убивати й виганяти братів із їх городів, щоб зібрати всї землї до купи в свої руки, як то зробив був свого часу його батько. Але його переміг брат Ярослав і з часом забрав в свої руки майже всї землї, які за Володимира належали до Київа; українські землї таки всї зібрав. Подібно як батько, він багато старав ся для церкви й духовенства, для освіти й книжности. За його часів були вже на Українї письменики, які вміли складати ріжні поучення так гарно, як тільки вміли найлїпші письменики грецькі: такий був священик Іларіон, потім поставлений митрополитом у Київі. Ярослав старав ся також, аби людям не було кривд від княжих бояр і урядників. До нас переховав ся збірник законів, під назвою „Руська Правда“, — там списано, як суди мали судити й карати за Ярослава; між ними є й устави, видані Ярославом для урядників, що їздили по селах і городах: що вони мали брати від людей на своє прогодуваннє, а більше того не сміли. Як би того більше пильнували і Ярослав і його потомки, було б лїпше людям і самій державі: була б у нїй справдї внутрішня звязь, усї б до неї горнули ся. Та вийшло инакше.

Київська держава була велика і славна за Ярослава, як і за його батька. Мало не з усїма більшими володарями тодїшнїми Ярослав був посвояченим: сам він мав собі за жінку доньку шведського короля, його син був жонатий з византійською царівною, одна донька була віддана за французького короля, друга за норвезького; сестру свою Ярослав видав за польського короля, а угорський король теж був жонатий з українською князївною. Ріжні сусїди, як їм трапляла ся біда, шукали схоронища й помочі у Ярослава; так, багато помагав він польському королеви, бо той не міг собі ради дати: були все великі бунти в його землях.

Та слава й сила української держави не довго по Ярославі постояла. Але хоч і впала вона, багато по ній сліду всякого — і доброго і лихого — лишило ся на довгі віки. Лишила ся християнська наука і віра, церква і духовенство, письменство й однакова книжна й церковна мова славянська по всіх землях; лишив ся один княжий рід, з якого ріжні землї довго потім мали собі князів, уважаючи, що то їх володарі природжені; лишило ся спільне імя руське; лишило ся однакове право і закони, однаковий лад у громадї, в управі, однакові власти; багато приподобило ся до себе життє по ріжних українських краях і близшими вони одні до одних себе почули. Тому ся українська, Київська держава, хоч давно пропала, має велику вагу в нашій історії.

5. Київська держава розпадаєть ся.

По Ярославі (вмер р. 1054) лишило ся багато синів, і він, вмираючи, розділив між них свою державу. Тодї князї — не тільки у нас, а й по инших краях, ще не розуміли, що держава — то не поле, яке батько розділює між дітей, аби нікого не скривдити, що то не власність його, а річ громадська, публична. Наказував Ярослав синам, аби не зводили такої бучі, як він сам із братами по смерти батька звів: аби держали ся купи та слухали ся старшого брата замісць батька, бо як будуть воювати ся, то й себе й землю свою погублять. Та легко то було старому говорити! Син батька не слуха, і сам Ярослав батька Володимира не слухав, як той жив — хотів з ним воювати ся; де-ж уже, щоб брати брата слухали! До того-ж старший Ярославів син, що дістав Київ, був не дуже проворний — проворнїщий був другий син Святослав, і той вигнав його з Київа. Та позбирати всї землї до своїх рук йому не удало ся, і тим, що пробували по нїм се зробити, так само не удало ся, або й ще меньше. Уже князї, ставши християнами, трохи бояли ся гріха і не сміли вбивати одні одних, як за давнїх часів. Що далї, то більше їх намножало ся, а кождий хотів мати якусь часть у своїй „батьківщині“, як вони казали. Тоді у степах чорно-

морських були кочові орди, охочі до походів та грабування. Як котрому князеви своїх сил та війська бракувало, то він — до Орди, кликав її Україну воювати, — а та до того торгу й пішки! Ішла з тим князем воювати, палити, грабувати села й міста його супротивника. Тяжко було в тим собі раду дати. До того треба сказати, що таки по самих землях люде, особливо бояре та всякі заможні, не раз ліпше хотіли мати свого осібного князя, ніж слухати київського, чи його воєводи: звичайно такий свій князь більше слухав громади і дбав про її ласку, аніж той київський, або його воєвода. Тому й самі люде часто помагали свому князеви відборонити ся від київського.

Через те все київським князям не удавало ся ніяк зібрати до купи Київську державу, і вона що далї, то ділила ся на дрібнїйші та дрібнїйші части. З початку Україна поділила ся на більші землї: Київську, Волинську, Галицьку, Чернигівську, Переяславську. Потім кожда з сих земель розділила ся на дві або три частини: напр. Волинська — на князївство володимирське і луцьке, Чернигівська — на чернигівське й новгород-сіверське. Далї сї части стали дїлити ся на ще дрібнїйші части. У кождій був свій князь, і кождий хотїв загорнути більше землї, воював ся з другими князями, палив і нищив їх землю, розганяв і забирав у неволю людей, приводив Орду до помочі або та й сама, користаючи з княжих суперечок, набігала, палила і в неволю забирала. Гіркий світ настав людям. Ось як пісня, зложена пізнїйше (зветь ся „Слово о полку Ігоревім“, — найкраща то пісня, яка нам з тих часів лишила ся) описує ту біду, що настала за синів та внуків Ярославових: „тодї засївала ся земля та поростала сварками, гинуло життє людей божих, укорочував ся вік людський серед княжих суперечок! Тодї рідко де по руській землї гукали орачі, за те часто кракали ворони, дїлячи між собою трупи, а галки мовили свою мову, збираючи ся летїти на поживу“.

Дїлячи все дрібнїйше та дрібнїйше землї та тратячи свій час і сили у вічних війнах та усобицях (суперечках), князї все більше обтяжали своїх людей податками, а все меньше мали силу боронити українські землї від сусїдів і від тих степових орд, що гірко давали ся в знаки Українї.

Давнійші орди тільки переходили через чорноморські степи в дальші краї і від них не було Українцям такої біди. Але вже за Ігоря прийшла в сї степи з Азії, з Туркестану, орда Печенігів, турецького коріня, дуже хижа й войовнича; вона далї не пішла, а стала кочувати в чорноморських степах. Жити разом із тими Печенїгами було неможливо; вони нападали, забирали худобу й людей у неволю, палили й убивали. Українцї стали з Чорноморя переселювати ся в дальші краї; тільки подекуди лишали ся ще наші люде на Чорноморі. Але Печенїги стали потім нападати на дальші землї, грабили й палили, і знищили всю околицю близшу до степу, аж під Київ і Переяслав. Багато воював ся з ними Володимир, але тільки за Ярослава підупали вони так, що удало ся їх сильно побити, й вони потім забрали ся з наших країв за Дунай. Одначе на їх місце прийшла друга орда — Торки, а потім і третя — Половцї. Торків було небагато, й вони скоро зникли, але половецька орда була велика, півтораста лїт кочувала в наших степах та пустошила українські землї. Як князї наші були у згодї, вони держали Половців в страху й не давали їм грабувати наших земель; як же зачинали ся між князями війни та сварки, то вони не тільки що не боронили України від Половців, а ще й самі приводили їх, як я казав, а Половцї грабували не тільки ворогів того князя, а не раз і самі його власні землї. Цїлї краї, близші до степу, нераз зовсім пусткою ставали від тих половецьких грабувань, а люде тїкали звідти в дальші, лїсові краї, куди Половцї не заходили.

Так не було анї спокою, анї порядку. Люде дуже жалїлись на своїх князїв, що сварять ся та воюють між собою, а не обороняють землї від сусїдів, дають Полякам або Уграм захоплювати українські землї, не боронять їх від Половців, не пильнують суда та управи, не вважають, що їх урядники та слуги кривдять людей, а й самі більше пильнують, аби щось взяти, нїж щоб була справедливість. „Не май собі двора коло княжого двора, не держи поля коло княжого поля, бо княжий тивун (урядник) як вогонь приложений трутом, а слуги його як искри: від вогню устережеш ся, а від искор не устережеш ся, аби вони не попалили одежі“. Так пише один чоловік із тих часів, а другий так каже до князїв: „Коли тивун засуджує

неправедно та бере гроші (за штраф), а за ті гроші купує собі їжу, питтє, одежу, а вам — князям — на ті гроші купують обіди, бенкети справляють, то се так як би ви — князї — віддали людей христових на жир злодіям і розбійникам“.

А от яке оповіданнє зложено в тих часах про князів та про їх слуг: один князь на бенкетї, щоб тивунови докучити, спитав владику: „Де буде тивун на тім світї?“ Владика сказав: „Там, де й князь“. Князеви немило було таке почути, і він сказав владицї: „Як то? тивун неправедно судить, хабарі бере, людей обдирає, мучить, все зле робить, а я що?“ А владика сказав на те: „Коли князь добрий і справедливий, то він і тивуном або иншим начальником поставляє чоловіка доброго, розумного й совісного, — тодї й князь і тивун в раю будуть; коли ж князь не має страху Божого, людей не жалує, то він і тивуном поставляє чоловіка лихого, аби тільки лупив із людей гроші на князя, а людей нехай не жалує, — напустив його як голодного пса на стерво; то такий князь піде до пекла, і тивун із ним до пекла“.

З того видно, як невірно дивили ся люде на княжу управу, які жалї мали на князів та княжих урядників і слуг. Та жалї жалями, але для того, щоб поправити діло, люде нічого не робили. Складали все на князя і тільки того собі бажали, аби князь був добрий — то все буде добре. Але князь часом трапляв ся добрий, а частїйше ніякий, або й зовсїм лихий. А хоч би й який добрий князь, то він сам один своєю головою не міг у всїм зробити доброго ладу: до сього треба було ради й помочі розумнїйших, кращих людей із громади. Але до того не могли тодї додумати ся анї князї, анї громада.

6. Татарський погром. Галицька держава.

Так пройшло без малого двістї лїт від смерти Ярослава. Україна поділила ся на велику силу князївств (особливо багато було їх у Чернигівщинї). Князї ослабли від того поділу й вічних воєн, городи збіднїли. Київський князь не мав між князями ніякої

сили й послуху, бо й сам не мав більше сили від инших; самий Київ — „матїр городів українських", як його нав ивано, нераз грабили инші князї зі своїми вояками та помічниками Половцями, воюючи з київським князем. Найгірше пограбував і знищив Київ в 1169 р. князь Андрій володимирський (з міста Володимира, що коло Москви), аби Київське князївство підірвати, а своє нове князївство піднести, і пізнійше ті князї володимирські вмисно сварили українських князїв, аби Україна упадала, а їх держава (що пізнійше Московською стала звати ся) підносила ся та гору брала. Велике князївство на Українї ще було тільки в Галичинї — про нього скажемо слїдом.

Коли Україна так підупала й стратила силу, впала на неї страшна буря. Прийшла нова орда з Азії й, знищивши Половцїв, що й так були вже під той час ослабли, буйним вихром пролетїла над Україною. Були то Татари, инакшим іменем звані — Монголи. Монгольська орда кочувала на далекім Сходї, коло Амуру. Та в тій ордї зявив ся в тих часах великий войовник Темуджін, який злучив до купи всї части тої орди, почав підбивати сусїднї народи й землї і незадовго запанував над усїми краями від Китаю аж до Кавказу. Його внук, Бату (або Батий) на імя, пішов походом в чорноморські краї й, знищивши Половцїв, став воювати українські і московські землї. Він хотїв тут заложити своє татарське царство і підбити собі сусїднї землї. Щоб привести до послушности й покірности, Татари мали такий звичай, щоб відразу як найбільше настрашити людей своєю нелюдськістю, аби потім боялись і не бунтувались. Тому городи, особливо більші, вони здобували й побивали людей без розбору й милосердя, а потім тим, котрі лишили ся, казали давати дань і бути послушними.

В 1239 роцї Татари напали на українські землї — ті що за Днїпром, узяли Чернигів і Переяслав, понищили міста, побили багато людей. На другий рік Бату перейшов Днїпро, приступив під Київ. Дика орда облягла місто як хмара: лїтописець каже, що від рипу возів, реву верблюдів та іржання коней в татарських стадах, що йшли з ордою, голоса в містї не можна було чути. Князь утїк зі страху: люде боронили ся самі, як могли. Татари своїми таранами (такі повішені на шнурах,

бруси, що стіни розбивали) розбили мури міста; коли Татари відпочивали, люде київські поставили деревляну кріпость навколо церкви Богородиці, побудованої Володимиром, але кріпость не була сильна: Татари зараз здобули її. Люде кинули ся тікати до церкви на хори, але такої сили людей не витримали мури, і церква впала та людей подавила. Татари потім перейшли через Київщину, Волинь і Галичину, здобуваючи городи, які стояли по дорозї, та побиваючи людей; прийшли на Угорщину, поруйнували її, Польщу також. Потім вернули ся назад в чорноморські степи, осїли ся над Волгою і послали своїх післанцїв в сусїдні землї списувати людей, щоб давали їм дань. Так попали українські та московські землї в неволю татарську.

Багато в тім завинили князї. Хоч яка велика й сильна була орда татарська, але як би вони спільно й однодушно заходили ся боронити ся від неї, то мабуть би і відборонились, а в кождім разї — не дали б на таке знищеннє своїх земель Татарам. Вони-ж не думали про се, не помагали один другому, кождий боронив свого города, але на те не мав сили, або й таке було, що лишав людей на ласку божу, та тїкав, куди видно. Тому, як показало ся, що князї не вміють оборонити землю від Татар, або й боять ся з ними бороти ся, в ріжних місцях на Українї люде постановили не слухати ся князїв і не приймати їх до себе більше, а здати ся на ласку Татарам і тільки їх слухати ся. Знаємо вже, що з княжої управи, з княжих урядників і слуг люде були і без того невдоволені, жалїлись на здирства й неправди. Тепер хотїли зовсїм відчепити ся від князїв, за поміччу Татар. Бо коли мали й Татарам дань давати, і князям, а князї їх не могли нїчим від Татар захистити, то лїпше хотїли мати дїло тільки з Татарами та їх ласки шукати. До того надїяли ся, що Татари не будуть мішати ся до їх справ, і хотїли жити собі по своїй волї, без князїв та їх начальників, хоч би й під Татарами.

Знаємо, що так було в Київщинї й на Волинї по ріжних місцях, а мабуть і ще подекуди. Коли князї хотїли силою змусити тих людей до послушности потім, як Татари пішли собі над Волгу, люде не давали ся, боронились аж до останнього та кликали на поміч Татар. А Татарам се було на руку, бо

князїв бояли ся, що ті колись при добрій нагоді схочуть відборонити ся, а самі люде, як почне жити кожда громада осібно, для Татар будуть зовсїм безпечні, — що схочеш, те можна буде з ними зробити.

Так на довший час не стало майже зовсїм князїв в Київщинї та Переяславщинї. В Чернигівщинї князї позоставали ся, але такі були дрібні та безсилі, що нїчого не значили. Намножило ся їх за той час без кінця, а Татари робили з ними що хотїли, без вини не раз убивали або проганяли. Сильна держава на Українї зістала ся тільки в Галичинї та на Волинї, і вона по татарськім погромі продержала ся ще цїлих сто лїт.

В Галичинї не було нїколи багато князїв: все знаходили ся такі князї, що вміли инших вигнати, а собі їх землї позабирати. Коли-ж тамошня княжа родина вимерла (року 1199), злучив до купи Галичину з Волинею (властиво часткою Волинї) волинський князь Роман. Був то князь смілий, завзятий, войовничий, а людям припав до вподоби ще й тим, що приборкав бояр, які були забрали велику силу в Галичинї й не давали просвітку людям. Тому й Кияне горнули ся до Романа й хотїли його мати своїм князем. Та він скоро вмер, лишивши двох маленьких синів, і сусїди — угорський король та польський князь хотїли забрати його землї. Але люде тримали ся малих княжат, старі вірні слуги їх боронили. Коли Романовичі виросли, вони зібрали в своїх руках всї землї галицькі й волинські; а що жили вони в згоді і все робили разом, то мали чималу силу та за батьківським прикладом почали думати про те, щоб і инші українські землї до себе прилучити; старший з них, Данило був особливо меткий та рухливий князь. Та тодї став ся татарський погром. Данило сховав ся від Татар, бо не надіяв ся оборонитись, а як вийшли вони з його земель, почав збирати сили, щоб увільнити ся від них. Своїми та братнїми силами він не надіяв ся побороти Татар і шукав помочі в сусїдів. Папа римський, се-б-то найстарший владика католицької церкви, мав тодї велику силу й обіцяв Данилови помогти на Татар, як він буде йому послушним, пристане до католицької церкви. Папа обіцяв наказати католицьким королям іти на Татар, помагати Данилови, і Данило годив ся за се поєднати ся з католиками.

Папа прислав тоді Данилови корону й казав його коронувати королем. Але помочі Данилови на Татар від не дав, королї папи не послухали, й Данило, побачивши се, покинув папу. Попробував своїми силами воювати ся з Татарами, але се було йому не під силу. Головно, що люде на пограничу волинськім (коло Звягля, Межибожа, по Случі і Богу) держали ся Татар і не хотїли піддавати ся Данилови. Не міг він через се прилучити київських земель та збільшити своїх сил. Мусів покорити ся Татарам, але не міг того пережити і з жалю скоро вмер (1264 р.).

По нїм галицькі й волинські землї подїлили ся на кілька частей, але внук Данила Юрій зібрав їх усї в своїх руках. Пишуть, що за його часів край той жив у спокою й багацтві. Татари бояли ся дражнити таких сильних князїв і в тутешнї справи не мішали ся. Біда тільки, що ся галицька держава стояла тепер зовсїм окремо — за нею, над Днїпром, не було нїкого, хто міг би помогти їй у бідї, а навколо були чужі держави: угорська, польська, чеська, які ласим оком дивили ся на сї багаті галицькі та волинські землї та при кожній нагодї раді були собі їх захопити. Се й показало ся, як вимер Романів рід, — на Юрієвих синах, та на внуку — синї його доньки, який княжив тут по них, а якого потім убили бояри в р. 1340.

7. Литва та Польща забирають собі українські землї.

Так ослабла й розпала ся Українська держава. Винні були в тім князї й бояри, що брали ся правити, а не вміли анї завести ладу, анї задержати вкупі українські землї. Винна була й громада, що вміла жалїти ся на княже та боярське безголовє, але не старала ся і не вміла направити того ладу і волїла лїпше піддавати ся під татарську власть, нїж завести порядок у своїй державі. В л а с н а д е р ж а в а — в е л и к а с и л а д о в с ь о г о д о б р о г о, треба тільки постарати ся, щоб у нїй був добрий лад. А окремим городам та селам без державної звязи, без спільної сили і поради і в теперішнїх часах ще не дадуть

прожити, а не тільки в тодїшнїх. І як розбила ся та подїлила ся Україна, — стали загарбувати українські землї держави сусїднї.

Подїлені та ослаблені землї поднїпрянські, в Київщинї та та Чернигівщинї, стали забирати князї литовські. Саме тодї як на Україну впала Татарщина, у литовського народу завязувала ся своя власна держава, і войовничі, меткі князї литовські почали забирати землї білоруські, сусїднї з Литвою, а далї й українські. Робили се вони по малу й потиху, без ґвалту і крику.

Дрібним князям казали помагати їм на війнї, слухати ся як своїх зверхників, як що накажуть, і ті не маючи сили противити ся, мусїли слухати ся. Люде, наскучивши непорядками і татарською неволею, легко приймали власть литовських князїв. Тим більше, що литовські князї в справи їх не мішали ся, нїчого не переміняли. „Ми старини не рухаємо, а новини не вводимо", — казали звичайн литовські князї, і справдї не робили великих перемін. Ті князї з литовського княжого дому, чи литовські пани та воєводи, що осїдали по українських краях та городах, хрестилили ся на православну віру (Литва була тодї ще нехрещена), приймали українську мову, в судї судили по місцевим звичаям, в управі теж місцевих порядків пильнували, і з часом вони й самі забували, що вони не Українцї, а Литвини, і люде того не памятали й уважали їх за своїх.

В 1340 бояри галицькі та волинські, забивши свого князя, що у них княжив (був він онук короля Юрія по матері, а з польського роду), добровільно взяли собі за князя Любарта, сина литовського князя Ґедимина. Та того не схотїли допустити король польський і угорський, що вже давнїйше умовили ся собі забрати землї галицькі та волинські, бачучи, що бояри не живуть добре зі своїм князем. Коли ті бояри свого князя вбили, зараз польське військо з одного боку, а угорське з другого рушили в Галичину. Та найстарший із бояр Дмитро Дедько, що тодї правив Галичиною, покликав Татар до помочі й відігнав Поляків та Угрів. Одначе тим не скінчило ся: 35 літ воювали ся Поляки та Угри з Любартом за галицько-волинські землї. Любарт хотїв їх собі задержати, Поляки та Угри хотїли

собі взяти; Галичину опанували Поляки, Волинь держав Любарт.

Та незабаром то все змінило ся. В Польщі вмер король, не лишивши синів, тільки доньку. Найстарший із князїв литовських („великий князь“) Ягайло, Любартів братанич, посватав ту королївну. Польські пани згодили ся видати її за нього з тим, щоб він охрестив свою Литву на католицьку віру (Поляки були католики) і прилучив на вічні часи до Польщі всї землї литовські й иньші, що до литовських князїв належали, отже й білоруські та українські. Ягайло на се згодив ся, бо хотїв бути королем над Польщею й Литвою, й списали таку умову про злуку Польщі й Литви в одну державу.

Стало ся се в роцї 1385. Ягайло оженив ся з польською королївною й став королем у Польщі, а Поляки надїяли ся, що тепер усї землї литовські, білоруські й українські їх будуть. Та воно не пішло так легко. Самі землї не хотїли переходити до Польщі, бо під литовськими князями вони жили по своїм давнїм звичаям, а Поляки в тих землях, які забрали — от як у Галичинї, заводили польську та латинську мову, польські порядки, забірали ґрунти й роздавали Полякам, — як далї побачимо. Князї з литовського роду, що сидїли по землях українських та инших, теж не хотїли під Польщу йти. Брат Ягайлів у-перших схотїв стати великим князем та правити замісць Ягайла в землях литовських. Почали ся за те великі суперечки — потягли ся вони більше як на півтораста лїт Поляки покликали ся на ту умову про злуку 1385 р., а литовські князї й пани казали, що вони на ту умову не приставали, а Ягайло зробив її самовільно, їх не питаючись. Вони вибирали собі великих князїв, які хоч признавали польських королїв (Ягайлових синів та внуків) своїми старшими, але нї в чім їх не слухали ся й правили зовсїм на свою руку. Щоб досягти свого, — мати литовські землї під Польщею, Поляки не раз умисне вибирали собі тих великих князїв литовських за королїв (бо то була та сама княжа сїмя — потомки Ґедимина), але і в такім разї литовські пани та князї правили своїм краєм окремо від Польщі.

Багато про се сварились, навіть і воювались, та се не помагало: велике князївство Литовське було собі окремо,

а королївство Польське окремо, хоч часом один і той самий чоловік був заразом і великим князем литовським і королем польським: в Польщі правило правительство польське, а в великім князївстві Литовськім — литовське, а король чи великий князь і тут і там не багато значив.

Зовсїм відірвати ся від Польщі пани з Литвинів, що правили тодї великим князївством Литовським, одначе не хотїли, бо Поляки помагали їм держати в руках українські та білоруські землї. Ті пани з Литвинів по тім, як їх вихрестив Ягайло, були тепер католики, через те були Полякам близші, і ті помагали їм на православних — то значить українських та білоруських панів та князїв. Від Поляків переймали литовські правителї також постанови ріжні, які були їм на руку. Постановили й таке, щоб православних на ніяке вище начальство не пускати. З того українські князї та пани були дуже незадоволені, пробували бунтувати ся, але не мали стільки смілости та однодушности, щоб усїм повстати: одні забунтують, а инші притихнуть, і так з того нїчого не виходило, і мусїли вкінцї тихо сидїти. А державою правили пани з Литвинів і так хотїли справою вести, щоб і з Польщею разом бути і осїбну державу мати та нею самим правити.

Колиж Поляки побачили, що не можуть зробити одну державу з Польщі та Литви, то захотїли прилучити до Польщі бодай українські землї, що належали до Литви. Довго про се сварили ся і навіть воювали ся. За Ягайла забрали Поляки Поділлє, а инших земель не могли. Аж у 1569 р. се їм удало ся. Тодї королем польським і великим князем литовським був Жиґимонт-Авґуст, правнук Ягайла. Він не мав синів і бояв ся, що як умре, то Литва віддїлить ся від Польщі, і всякими способами помагав звязати Литву з Польщею в одну державу. Для сього скликано в містї Люблинї сойм (так як Дума), з Польщі й Литви. Литва і тут противила ся, та, щоб перешкодити, тихенько з сойму відїхала, але Поляки з королем постановили без неї, що українські землї — Волинь, Брацлавщина (де Винниця й Умань), Київщина з заднїпрянськими землями й Підляше (по річцї Бугу) мають бути прилучені до Польщі. Видали про се маніфест і наказали панам і послам (депутатам) з тих

земель приїхати на польський сойм — зложити присягу Польщі, — инакше грозили ся, що відберуть від них маєтности й уряди. Пани й посли з українських земель приїхали, але просили короля, аби їх не змушував до тої присяги, не прилучав їх силоміць до Польщі. Та король не слухав: казав присягати, бо буде відбірати маєтности й уряди. Вони настрашили ся і, хоч із плачем, а присягли: не мали сміливости противити ся.

Так тоді сливе всї українські землї прилучено до Польщі. Тільки Чернигівщина тоді належала до Москви, бо тамошнї православні пани, як воювали ся з Литвинами, піддали ся Москві; але і Чернигівщину трохи згодом забрали, хоч на коротко, — тільки тридцять літ перед Хмельниччиною, яка всї землї задніпрянські й київські від Польщі відірвала.

8. Польські порядки на Українї.

Котрі землї переходили під Польщу, там заводили Поляки польські порядки: з початку в Галичинї, потім на Поділлї, а тепер і по всїй Українї. А були ті порядки для українських людей, а особливо для людей простих, дуже недобрі, далеко гірші, ніж були в державі українській (поки литовські пани не почали заводити польських порядків). Прийшло ся Українцям пожалувати за своєю власною державою, та нічого робити: тепер усїм правили Поляки, а Українцї не мали нї в чім голосу.

Поляки були католики та мали собі за обовязок, щоб свою католицьку віру ширити, а инші віри тїснити, аби люде на католицьку віру переходили; так учили їх духовні, і так їх королі і пани старали ся робити. Українцї ж були православні, і для того у всїм мали прикрости і не було їм ходу нї в чім.

Пани-Поляки так уважали, що православні не можуть бути допущені нї до якого начальства, нї до якого уряду: напр., міщанин, котрий православний, не повинен бути вибраний нї в яку старшину; навіть до цехів або до ремесла в науку православних не приймати: нї до чого йому приступу не мало бути. У Львові, у столиці галицькій, Українцям вільно було мати

доми тільки при одній вулиці, більше ніде, і тільки на тій одній вулиці можна було дзвонити у дзвони православної церкви, або священикам ходити з хрестами та хоругвами, або ховати мерця з процесією. Не вільно було ніде ставити православним нових церков. А хоч сих заборон не завсїди пильнували, то все таки ними дуже докучали православним. За нїщо кождого православного мали, а Українцї були тодї всї православнї.

Мову у всїм заведено польську та латинську, і в судах судили по польському праву, а не так як люде на Українї звикли. Начальниками всякими королї настановляли тільки Поляків, Полякам роздавали землї всякі — порожнї чи з селянами. У панів українських землї відбирали та Полякам оддавали, або ріжними способами до того приводили, щоб ті землї в польські руки йшли: намовляли українських панів, аби видавали доньок за Поляків та маєтками надїляли; не раз український пан, женячи ся з Полькою, і сам мусїв на католицьку віру перейти (бо католикам женити ся з православними заборонялось), і дїти його вже ставали Поляками. Чимало панів, бачучи, що нема Українцеви нїде ходу, й самі на католицьку віру переходили та ставили Поляками. І так з часом звело ся зовсїм українське панство. Син того князя Острозького, що про нього я казав, Константин молодший, ще славив ся як голова українського народу, як перший оборонець православної віри, помічник Українцям у освітї (він заложив українську школу в своїм містї — Острозї, друкував книжки й инші добрі річі для України робив), а вже сини його були католики і Поляки, і всї величезнї його маєтки в польські та католицькі руки пішли. Так з часом стали на Українї панами самі Поляки, а Українцї — самі міщане та селяне, панські піддані-кріпаки.

Селянам та всякому вбогому людови і в Польщі було недобре, бо пани здавна там велику забрали силу, а на Українї — то й поготів. За давнїх часів на Українї були невільники, такі, що в панськім дворі сидїли і на панській страві робили; були й селяне свобідні, які на своїй землї сидїли і тільки на князя податки платили, а в громадї своїй всякі справи самі порядкували. За польських часів невільників нїби не стало,

але всіх селян у таке кріпацтво повернули, що мало що від невільництва ріжнило ся. Земля вся уважала ся панською: панам повіддавано селян із землею, а котрих земель з селянами ще не віддано панам на вічність, то такі землї ріжним панам віддавали в державу (звали ся такі пани державцями й старостами), і вони тими селянами так само правили, як пани-дідичі своїми „підданими“ — кріпаками. Могли від селянина, або як вони його називали — від „хлопа“, землю відібрати, землю з селянином чи нарізно иншому панови продати. Могли на підданих всякі роботи, податки й чинші (грошеві податки) накладати, й справдї накладали все нові та нові. Коло року 1450 в Галичинї селяне, напр., давали з лану ґрунту (коло 15 десятин) від 30 до 48 грошей, велику міру вівса — звану „колодою“ й робили 14 днів панщини що року; а сто літ пізнійше давали стільки, що се виходило на 4 і на 8 колод вівса, а панщини мали робити два або й три днї на тиждень з господарства, а господарства були вже не ланові, а пів-ланові. Пізнійше ще збільшила ся та панщина так, що селяне не мали просвітку й мало не цїлий тиждень мусїли робити на панських ланах, не можучи робити на себе. А при тім мусїли зносити всякі кривди й поневірку від пана. Он як писав один Француз, що побував на Українї перед Хмельниччиною: „Селяне дуже бідують, три днї на тиждень мусять ходити вони на панщину (а бувало й далеко більше як три днї), і крім того від свого поля дають свому панови по кілька мір хліба, курей та гусей. Крім того вони возять дрова до двора й мусять сповняти ріжні-преріжні роботи. Дають дань грошима, десяту вівцю від овець, так само від свиней, від пасїки десятий улій, а що третього року від худоби мають дати третього вола. Все що подобаєть ся панови, мусить селянин йому віддати. Не диво, що бідні селяне не мають нїчого. Мало ще того: пан може не тільки забрати від селянина все, що він має, але й позбавити його самого життя. Польські пани панують і живуть як у раю, а селяне мучать ся як у пеклї. Коли ж пан трапить ся недобрий, то гірше їм як у каторзї“.

На всякі кривди від панів не було нї суду, нї розправи. У всяких справах селянина судив його пан, міг засудити хоч

на шибеницю за що небудь, хоч би за непослух, і на те не можна було нікому скаржити ся: сам король не міг мішати ся в те, що робив пан зі своїми селянами.

Що правда, не тільки селянинови, але й панови не легко було найти суд та розправу, особливо на сильнїйшого та багатшого пана. Не було в Польщі анї доброго суду, анї порядку. Короля нїхто не слухав, а хто мав силу, того було й право. Не було оборони, анї спокою. Татари набігали раз-у-раз на українські землї, палили села й вели силу людей у неволю. Вони тодї осїли ся в Криму, і король польський не міг з ними ради дати. Військо польське не вміло боронити людей від Татар, за те добре вміло кривдити людей та обдирати, стоячи постоєм. Королї нарештї приобіцяли татарському ханови, що будуть рік-річно платити йому дань, аби лиш не нападав на українські землї але, се нїчого не помагало: хан гроші брав, а про те раз-у-раз насилав свою орду на Україну, забирати худобу та людей у неволю. Тих людей Татари продавали в неволю в далекі краї і у себе до господарства, до роботи уживали. Так гірко було людям на Українї: не було просвітку від панів, а що не взяв пан, — заграбив своєвільний вояк польський, або спалив та забрав Татарин. Як то у піснї співають:

Зажурилась Україна, що пїде прожити, —
Витоптала Орда конем маленькії дїти!
Ой маленьких витоптала, великих забрала,
Назад руки постягала, під хана погнала.

Багато тодї зложено пісень, дум та псальмів невільницьких про біду від татарського грабування, про тяжку долю невільників у неволї татарській або турецькій, що їх і досї ще в нашому народї памятають:

За річкою вогнї горять,
Там Татари полон дїлять:
Село наше запалили
І багацтво розграбили,
Стару неньку зарубали,
А миленьку в полон взяли.

А в долинї бубни гудуть,
Що на заріз людей ведуть:
Коло шиї аркан вєть ся,
А по ногах ланцух бєть ся.

А про невільників в турецькій неволї, що їх Турки, в кайдани закувавши, уживали до тяжкої роботи — до веслування на своїх кораблях, званих ґалєрами або каторгами, така є сумна дума стародавня:

У святу недїлю не сизі орли заклекотїли,
Як то бідні невольники у тяжкій неволї заплакали,
У гору руки підіймали, кайданами забрязчали,
Господа милосерного прохали та благали:
„Подай нам, Господи, з неба дрібен дощик,
„А знизу буйний вітер!
„Хочай би чи не встала на Чорному морю бистрая хвиля,
„Хочай би чи не повиривала якорів з турецької каторги!
„Да вже ся нам турецька-бусурманська каторга надоїла:
„Кайдани-залїзо ноги повиривало,
„Біле тїло козацьке, молодецьке коло жовтої кости пошмугляло!“
Баша турецький, бусурманський, недовірок християнський*),
По ринку він похожає, він сам добре те зачуває.
На слуги свої, на Турки-яничари**) зо-зла гукає:
„Кажу я вам, Турки-яничари, добре ви дбайте,
„Із ряду до ряду захожайте,
„По три пучки тернини і червоної таволги набирайте,
„Бідного невільника по тричі в однім місцї затинайте!“
То ті слуги Турки-яничари добре дбали,
Із ряду до ряду захожали,
По три пучки тернини і червоної таволги у руки набирали,
По тричі в однім місцї бідного невільника затинали,
Тїло біле козацьке-молодецьке коло жовтої кости обривали,
Кров християнську неповинно проливали.
Стали бідні невольники на собі кров християнську зобачати,
Стали землю турецьку, віру бусурманську клясти-проклинати:
„Ти земле турецька, віро бусурманська, ти розлуко християнська!
„Не одного ти розлучила з отцем з матїрю, або брата з сестрою,
„Або мужа з вірною жоною!“
Визволь, Господи, всїх бідних невільників з тяжкої неволї турецької.

*) Себ-то такий, що був християнин, та турецьку віру прийняв, до Турків попавши ся: такі найгірше невільників мучили.

**) Турецьке військо так звало ся.

З каторги бусурманської
На тихі води,
На ясні зорі,
У край хрещений,
У мир веселий,
У городи християнські!

9. Козаччина.

Від тяжкої панщини, від усяких панських кривд почали селяне тікати у світ за очі, де далї — то все більше. Переходити селянинови з місця на місце не вільно було, то потайки тікали. З Галичини йшли на Поділлє, де було просторнїйше, на робітника тяжше, а на панщину легше, з Волинї — на Пороже (де Винниця й Умань), із лїсових країв — до Київщини та за Днїпро. Сї краї поднїпрянські прозивали ся тодї Україною, бо лежали вже „на краю“ держави й за нею зачинали ся дикі степи. З кінцем 15-го віка (від року 1482 почавши) кримські Татари дуже часто нападали на сї краї, бо король польський посварив ся з кримським ханом. Оборони тому краєви від держави не було, і за кільканадцять літ Татари вичистили сю велику країну як скло; зістало ся кілька городів, де були кріпости й стояло по трохи війська, як Київ, Канів, Черкаси, Остер, а з сіл люде мусіли тїкати, бо не можна було анї жити, анї господарити серед таких татарських походів. Повтїкали в лїсові краї.

Так сей гарний край, де колись цвіло українське життє, занапастила дурна управа — з початку своїх князїв та бояр, а далї добило його безголовє королїв та панів польських та литовських, що землї сї загорнули, а оборонити не вміли. Лежав пусткою без малого сто лїт. Розмножив ся тут звір, риба в ріках, а людей не було. Тільки поблизу кріпостей, — куди-б утїкти можна було, — орали землю, та й то сторожів ставили навколо, аби Татари не захопили. Як у піснї ще й досї співають:

Ой в недїленьку рано пораненько
Та ізібрав женцїв та Коваленко,
Та й усе женцї тай одбірнії,
Поробив їм серпи та все золотії.

Ой повів женців на яри-долини,
На яри-долини, на яру пшеницю.
„Ой жнїте, женчики, обжинайте ся
І на чорную хмару озирайте ся,
А я піду до дому пообідаю,
Жінку та дїточок та одвідаю.“
Ох і жнуть женцї, розжинають ся,
На чорную хмару озирають ся.
Ой тож не хмара, то Орда іде,
А Коваленко та передок веде!
Вязали руки та сирицею,
А залили очі та живицею.

Се-б то повиймали їм очі, аби не втїкали.

Але той спустошений край, роскішний та вільний, вабив до себе людей сміливих: знаходило ся чимало таких, що йшли на весну, на лїто в сї сторони, ловили рибу, звіря били, пасіки закладали, а на зиму тільки до городів вертали ся. В степах стрічали ся вони з татарськими чабанами або з такими-ж татарськими пройдисвітами, як і вони самі; часом їх Татари побють та полуплять, часом вони Татар пошарпають та худобу заберуть. Такі татарські заволоки, воєнні неприкаяні люде, звали ся козаками, то се імя й до наших людей пристало, що тут степами та пустками тиняли ся та промишляли. З часом намножило ся тих людей — козаків наших багато. Старостам та воєводам, що по пограничних городах сидїли, були вони наручні, бо на Татар страху наганяли, тай живили ся від них ті старости, як козаки з ріжною здобичю зі степів на зиму приходили. Один такий староста — Остап Дашкович, староста черкаський, Українець із роду, радив королеви, щоб із тих козаків зложити таке військо, яке б Україну від Татар стерегло: взяти тисячу, або дві тисячі козаків, платити їм плату зі скарбу (казни), а вони б від Татар Україну берегли. З тої ради нїчого не вийшло, але видко з неї, що козаків тодї на Українї було дуже багато.

Що більше козаків ставало, то убувало сміливости Татарам, а козакам прибувало. Все далї запускали ся вони в степи, під самі кочовища татарські, відбирали їм худобу, набігали на їх краї, відбирали від них невільників та самих Татар в неволю

забирали. Низше порогів Дніпрових, де Дніпро ділить ся та робить острови серед лози та очерету, так що й не видко їх, поставили вони собі кріпость. Звала ся вона Січ, або Кіш козацький, а була на ріжних островах і місцях: на острові Хортиці, на Базавлуку, на Микитинім розї, на Чортомлику. Тут тримали козаки всякий запас, зброю, тут була їх столиця, бо сюди ніхто не міг до них дістати ся: нї Поляки, нї Татари, нї Турки; тут було їх царство. І тому самі козаки стали звати ся запорозькими, або низовими — що на „Низу" Днїпра сидїли.

Господарили в степах та по ріках рибу ловили, пасічникували, над Татарами промишляли, а як скучило ся, вибирали ся походом десь у дальші краї. На Волощині (в теперішній Бесарабії та Румунії) тодї були часті війни, то козаки туди ходили помагати воєводї волоському, чи иншому кому, на Турків та Татар особливо. Бо через те, що Україна тодї таку біду від Татар та Турків терпіла, мали наші люде, а в тім і козаки, велике на них завзяттє. За найсвятїйшу річ уважали з „бусурманами" воювати. Тож як не було якої війни, то козаки йшли походом просто на турецькі або татарські городи в Крим, над Чорне море, де були турецькі городи Очаків, Акерман, Кілїя, Варна. А ще частїйше робили собі великі човни — чайками звали ся, — тай пускали ся, як за давніх, київських часів Дніпром на море: приставали до побережних міст, виходили несподївано на беріг, нападали на міста й села, забирали зі собою здобич, котра легша та дорогша, випускали невільників на волю, все инше палили, та швиденько на човна, тай гайда назад, поки там Татари чи Турки зібрали ся. Великого страху тим задавали Татарам та Туркам. Їздили під сам Константинополь, прокрадали ся між турецькі кораблї, що доїзду стерегли, та під самим носом у турецького султана палили та руйнували передмістя. Або переїздили на противний, азійський беріг Чорного моря й там палили та руйнували багаті турецькі міста.

Ой, на горі та женці жнуть.

Попереду Дорошенко веде своє військо,
Військо запорозьке. хорошенько.

Правда, нераз велика буря розбивала ті козацькі човни, заносила їх бог-зна куди, й пропадало та потопало сила козацького війська — як у думі співаєть ся:

Ей на Чорному морю, на камені біленькім,
Там сидить сокіл ясненький,
Жалібненько квилить-проквиляє
І на Чорнеє море впильна поглядає,
Що на Чорному морю щось не добре починає:
Злосупротивна хвилечка-хвиля вставає,
Судна козацькі-молодецькі на три части розбиває:
Перву часть ухопило — у білоарабську землю занесло,
Другу часть схопило — у Дунай у гирло забило,
А третя часть тут має —
Посеред Чорного моря у бистрій хвилї,
На лихій хуртовинї потопає.

Але ще частїйше удавало ся козакам вернути ся щасливо, з великою здобичу, з увільненими невільниками. Нераз гнали за ними навздогін турецькі кораблї, але козаки на легких човнах тїкали їм ізпід носа в Днїпро, а вже в гирлах Днїпрових, серед тої лози та очеретів, нїякий корабель не міг за ними їхати. Дїлили тодї козаки здобичу на товариство — як то в думі співаєть ся:

Златосинїї киндяки — на козаки,
Златоглави — на отамани,
Турецькую білую габу — на козаки, на біляки*),
А срібло-золото на три части паювали:
Первую часть брали — церкви накладали,
Котрі давнїм козацьким скарбом будували,
Щоб за їх вставаючи й лягаючи милосердого Бога благали,
А другую часть між себе паювали,
А третюю часть брали — очеретами сїдали,
Пили та гуляли, із семипядних пищалів**) гримали.

На зиму мало хто лишав ся в Сїчі чи в степах, розходили ся козаки по Українї, по городах і селах, де мали своє пристановище, свої сїмї. Було багато й бездомного народу. Широко

*) Киндяки, златоглави, габа — ріжні матерії турецькі.
**) Гармати.

розносили вони по Україні славу про свої битви з Турками й Татарами, про свої сміливі походи, й славили їх кобзарі піснями:

Була Варна колись славна,
Славнійшії козаки,
Що тої Варни дістали
І в ній Турків забрали.

Смерть козака.

10. Польське правительство хоче робити порядки у козаків.

Не було тоді на світі народу страшнійшого для всіх, як Турки: бояли ся їх, як останньої біди, в Польщі, на Угорщині, в Німеччині, уважали народом найсильнійшим, непереможним. Тому всі дивували ся відвазї козацькій, що вони сміють нападати на Турків у їх власній землї, визволяють невільників із каторг

турецьких та відплачують Туркам і Татарам за їх напади на християнські землї. З ріжних сторін — з Польщі, з Литви, з Сербії приходили до козаків на Запороже ріжні люде, між ними й багаті, молоді пани, щоб набрати ся військової науки, відваги, духу козацького, та потім славити ся, що то й вони були на Запорожу, разом із козаками воювати ходили. Довго там попасати ті пани не могли, занадто тяжке та суворе було життє козацьке, треба було вміти й голодувати і мерзнути, і в остатній біді й небезпецї воювати.

Але королї та пани польські, що тепер Україною правили, не так тїшили ся тими козацькими походами на Турків та Татар, як ними журили ся. Татари та Турки раз-у-раз до них посилали послів та жалїли ся на козаків; грозили ся, що як король козаків не спинить, як будуть вони далї на турецькі й татарські краї нападати, то Турки підуть походом на Польщу й знищать її до останнього. В Польщі ж нїколи не було анї війська, анї грошей на військо, і тих турецьких погроз там дуже бояли ся. Правда, король відписував Туркам, що козаки — люде свсевільні, йому не підвладні, він їх Туркам не боронить: нехай пішлють своє військо та винищать їх там на Запорожжі хоч до решти! Ба, то-то й біда, що Турки й Татари не могли козаків на Запорожжі досягти, й тому далї жалїли ся й грозили ся королеви.

Тодї король став пробувати зробити, як ще давно радив Остап Дашкович: взяти козаків у службу, дати їм плату, настановити їм старшину, аби вони тільки України стерегли, або куди їх король на війну пішле, а самі самовільно на турецькі й татарські землї не нападали. Кілька разів король пробував того, але не ті вже часи були! Тепер козаків було не тисяча або дві, а намножило ся їх по всїй Українї подніпрянській, як казали: „Де кущ — там і козак, а де байрак, там їх і цїла сотня“. Король брав на свою службу тисячу або дві, і їх казав вписати у книгу, у реєстр: сї козаки звали ся реєстрові, вони діставали від короля „клейноти“ — корогву й инші знаряди; король визначав їм старшого, якого вони мали слухати ся, а за те вже ніяке инше начальство не мало нічого до козаків, не могло мішати ся до їх управи й суду, анї податків від їх жадати.

Тільки сї реєстрові мали бути козаками, а всї инші, що досї козакували, мали мешкати як міщане чи селяне, сповняти міщанські чи селянські обовязки, а в походи не ходити. Але що-ж, коли в той реєстр брали, кажу, тисячу або дві, а козакували може десять або двадцять тисяч? Та й сам король не раз, як треба було йому добрих вояків на війну (бо війська в Польщі не було ніколи подостатком), то кликав усїх, не питаючи ся, чи він реєстровий, чи не реєстровий.

І реєстрові козаки клейноти й плату брали, але також на реєстр не вважали: хто козакував, — далї козакував, і нові люде все прибували. Не тільки в степах, але й на Українї за Київом нїхто не смів, анї міг справдї якихось порядків у козаків робити. Король наказував, аби старости не пускали козаків у степи, у походи, не перепускали „на Низ“ нї борошна, нї пороху, щоб козаки своєвільні не мали чим у Січі та по степах жити, анї чим воювати; хто б то повіз, або пішов самовільно на Низ, король казав ловити й смертю карати. Але старости боялп ся з козаками зачіпати ся і не дуже тих наказів слухали. А козаки далї жили по своїй волї. Вибирали самі собі старшину: отамана, — званого також гетьманом, — осавулів, полковників і сотників. Всякі справи рішали на радї, куди всї козаки збирали ся — там-же й ту старшину вибирали. Королївської старшини, старостів та панів не слухали. Походами собі, куди хотїли, ходили: чи на Волощину, чи на Татар, чи на Турків. Кожного, хто до них приходив, приймали не питаючи ся, чий і звідки. Тільки на короля й панів відказували та нарікали, що їх зачіпають та всякі трудности роблять: недобрі на них були, і що далї, то більше було ворожнечі між козаками та панами.

Треба знати, що поки ті українські землї над Днїпром лежали пусткою, доти й панів там не було. Як же стало там безпечнїйше за козаками, як Татари стали рідше набігати, як настала від козаків оборона й захист, стало туди багато людей прибувати. Пішла чутка скрізь про українське дозвілле: що там землї скільки хочеш, а панів нема, де сподобаєть ся — осїдай та ори, нікого не питаючи, нікому нічого не платячи. Сила народу почала збігати ся з Полїсся, з Волинї та осїдати в полу-

дневій Київщині, де тепер Біла Церква, Канїв, Черкаси, Звенигородка, Умань, та за Днїпром, де Ніжин, Остер, Переяслав, а далї й коло Лубень, Ромна, Гадяча, Полтави, де ще недавно порожнї пустки лежали. Тодї й пани стали зараз до тих земель цікаві: почали випрошувати собі від королїв землї, а королї давали; инші знов пригадували, що там за давнїх часів їх предків землї були, почали старі документи вишукувати; инші знову починали господарити як старости та державцї королївські. Котрі люде на тих землях за той час поосїдали, уважали їх ті пани за своїх пiдданих, а також нові слободи закладали та людей з дальших країв закликали, обіцюючи свободу на довгі лїта: на 10, 15, 20 і 30 лїт. Панщини ще так відразу не важили ся заводити, але почали ставити панські млини, шинки, а людям забороняли варити пиво та горілку. Стали инші податки та драчки заводити. А де народу намножило ся, то й панщину потроху заводили. Але тодї ще до того мало де приходило. Тільки ж і на ті панські заходи, що пани їх землї присвоювали, а їх своїми пiдданими, кріпаками уважали, тутешнї люде, між ними й козаки, дуже гнївали ся.

11. Перші війни козаків з панами та Польською державою.

Стало так, що пани уважали всю землю— чи в Київщині, чи за Днїпром, в теперішнїй Полтавщинї — за свою панську власну, або королївську, віддану їм в державу, а про селян чи козаків так міркували, що то вони сидять на їх землї і мають бути їх пiдданї. Самі ті пани на Українї здебільшого не проживали, бо були то переважно великі пани, що мали по инших сторонах пишнї замки та двори, а таки й бояли ся жити між козаками та в сусїдстві татарських степів. Так присилали своїх ріжних слуг, підпанків, як то кажуть, або орендарів, що брали в оренду шинки, стави, лїси, і потім людям докучали ріжними драчами, щоб з лихвою вернути собі те, що панам заплатили. Особливо на Жидів люде нарікали, як у думі співаєть ся:

Як од Кумівщини*) та до Хмельнищини,
Як од Хмельнищини та до Брянщини,
Як од Брянщини та й до сього-ж то дня, —
Як у землї кралевській добра не було:
Як Жиди рандарі всї шляхи козацькі зарандували,
Що на однїй милї та три шинки становили:
Становили шинки по долинах,
Зводили щогли по високих могилах.
Іще ж то Жиди-рандарі у тому не перестали —
На славнїй Україні всї козацькі торги заорандували,
Та брали мито-промито:
Од возового по пів-золотого,
Од пішого пшеницї по три денежки брали,
Од неборака старця брали кури да яйця,
Та іще питає: „Чи нема, котик, сще цого“?
Іще-ж та Жиди-рандарі у тому не перестали,
На славнїй Українї всї козацькі церкви заорандували.
Котрому-б то козакови або мужикови дав Бог дитину появити,
То не йди до попа благословить ся,
Та пійди до Жида-рандара, да полож шостак, щоб позволив церкву одчинити,
Тую дитину охрестити.
Іще ж то которому-б то козакови або мужикови дав Бог дитину одружити,
То не йди до попа благословить ся,
Та пійди до Жида-рандара, да полож битий тарель**), щоб позволив церкву одчинити,
Тую дитину одружити.
Іще ж то Жиди-рандарі у тому не перестали:
На славнїй Українї всї козацькі ріки заорандували:
Перва на Самарі, друга на Саксанї,
Третя на Гнилій, четверта на Пробойній,
Пята на річцї Кудесцї.
Котрий би козак або мужик ісхотїв риби ловити,
Жінку свою з дїтьми покормити,
То не йди до попа благословить ся,
Та пійди до Жида-рандара та поступи йому часть оддать,
Щоб позволив на річцї риби вловити,
Жінку свою з дїтьми покормити.
Тодї ж то один козак мимо шинку іде,
За плечима мушкет несе.
Хоче на ріцї утя вбити, жінку свою з дїтьми покормити.

---

*) Кумівщина або Кумейщина — то війна козаків з Поляками 1637 р. як була битва під Кумейками.

**) Таляр — велика монета, більша від срібного рубля, а гроші тодї були дорогші як тепер.

То Жид-рандар у кватирку поглядає,
На Жидівку свою зтиха словами промовляє:
„Ей, Жидівочко-ж моя Рася!
„Що сей козак думає, що він у шинок не вступить,
„За денежку горілки не купить,
„Мене Жида-рандара не перепросить,
„Щоб позволив в йому на річці утя вбити.
„Жінку свою з дітьми покормити“.
Тоді то Жид-рандар до козака підхождає,
Козака за патли хватає,
То козак на Жида-рандара скоса як ведмідь поглядає.
Іще Жида-рандара мостивиїм паном узиває:
„Ей, Жиде, каже, Жиде-рандарю, мостивий пане,
„Позволь мені на річці утя вбити.
„Жінку свою з дітьми покормити!“

Тут у думі все на Жида звертаєть ся. — і справді підчас усяких козацьких повстань не жалували козаки Жидів за те, що вони, як оранцарі та панські прислужники, їх обдирали. Але заразом розуміли козаки й селяне, що біда не в Жиді, а в пані, котрий тому Жидови ті шинки, ріки, торги та дороги арендує, каже йому людей на їх вільній, предковічній землї обдирати.

Пани тільки такого козака, що був вписаний до реєстру, уважали за вільного, — що він не має платити податків, анї панщини робити. Та й то ще суперечки були, чи може такий козак у панській маєтности сидїти, чи тільки королївській: чи може він собі горілку та мід варити, чи мусить з панського шинку брати, та й про инші такі справи. Але всїх тих реєстрових козаків було мало: кілька сот, або тисяча, дві тисячі — що найбільше. А були десятки тисяч козаків, що до реєстру не були вписані, але козакували часами, чи й завсїди, і в походи ходили, і себе нї в чім за гірших від реєстрових не мали, і так само не хотїли анї панів, анї старост слухати, анї податків платити, анї иншого підданства знати, як і реєстрові. Було багато козацьких родин, вдів, що їх чоловіки-козаки погинули на війнї, або так повмирали; були великі сімї нерозділені, з котрих хтось козакував; були при козацьких сїмях так звані підсусїдки, що в козацькому господарстві помагали, особливо як козак у похід ішов. Усі вони хотїли бути вільні, як козаки, і нїкого, крім козацької старшини, не слухати. Багато з тих селян, що на Україну

прибували, також у козацтво приставали, щоб бути свобідними від панів: однаково, тут на пограничу мусіли вони бути людьми воєнними, бо все від Татар небезпечно було. Тай усї селяне, що сюди на Україну від панів, від панщини світами мандрували, аби на свободї жити, против татарських стріл груди свої наставляли, аби бути панами своєї працї на своїй землї, не хотїли тут нїчого про панські порядки чути. Коли пани до них зі своїми панськими порядками починали налазити, вони кидали свої оселї й осїдали ще далї, в порожнїх місцях, або разом з козаками на панів підіймали ся. На козаків вони дивили ся, як на свою оборону й надію, а козаки також розуміли, що в селянстві їх сила, — як селяне по їх сторонї станутъ, то їх нїяке польське військо не переможе. Бо тутешнї селяне були люде відважні і до військового дїла привичні.

Так ото з тих причин і почало ся велике ворогуваннє, а далї й войованнє між козаками та панами на Українї. Пани козаків тїснили, припасу їм на Низ не пускали, по своїх маєтностях ловили. Козаки ж при нагодї панські маєтности шарпали. Аж вкінцї прийшло й до більшої війни.

Першу таку більшу війну з панами підняв в 1591 роцї отаман козацький Криштоф Косинський: самого його скривдили пани, відібравши йому маєтність, що він за свою службу від короля дістав, і він з козаками два роки ходив по Київщинї та Волинї та нищив панські маєтки й двори. Казали про нього, що він хотїв від кримського хана і московського царя дістати поміч на Польщу й знищити панів на Українї, аби й духу не було. Але його вбито під Черкасами в 1593 р. По нїм одначе инші отамани козацькі — Лобода, Шавула, Наливайко далї ще більше як два роки ходили по Українї та панів нищили й маєтки їх руйнували. Військо польське тодї воювало на Волощинї, то пани мусїли самі від козаків боронити ся й не могли з ними ради дати. Але волоська війна скінчила ся, і в 1596 р. пішло польське військо на козаків. Старшим у нїм був Жолкевський, пан з Галичини, добрий войовник. Він як найскорше поспішив ся, щоб заскочити козаків не приготованих, до купи не зібраних, як вони по ріжних кінцях України пробували, розбиваючи панів. Та козаки, хоч по части, таки зібрали ся коло

Київа, перевезли ся за Дніпро й човни потопили та надіяли ся Поляків за Дніпро не пустити. Але київські міщане, яким козаки також докучили, повитягали човни з Дніпра й польське військо перевезло ся за Дніпро.

Тоді козаки пішли в найдальші, порожні ще тоді сторони і стали під Лубнями на Солониці, надіючи ся, що Поляки туди за ними не підуть. Але Жолкевський завзяв ся, хоч би що, а винищити козаків: або панам бути на Україні, або козакам. Він пройшов під Лубні й так заскочив козаків несподівано, що вони отаборили ся на місці дуже недобрім. Обступив їх та почав день-у-день стріляти з гармат на козацький табор. Два тижні держали ся козаки, та бачать, що помочі до них польське військо не перпустить, а в них уже й припасу не ставало, — мусіли з Поляками мирити ся. Стало на тім, що козаки своїх ватажків Полякам видадуть, зброю й скарб також, а Поляки їх свобідно до дому пустять. Козаки так і зробили, та тут показала ся польська неправда: як козаки без зброї вийшли з табора, обпало їх польське військо та майже всїх їх безборонних побило, порізало.

Потім Поляки на соймі ухвалили, щоб війську козацькому більше не бути, аби не мали пани на Україні клопоту. Але дістати козаків, що під Лубнями не були, а пішли на Низ, до Січі, польське військо не могло, і козаки далї собі там пробували. А невдовзї почала ся нова війна в Волощині, і Полякам до неї козаків стало потрібно. Почали їх кликати, але козаки сказали, що підуть тоді тільки, як король відновить давні вільности й права козацькі. Їм те обіцяли, і козаки на війну пішли, а сойм ухвалив, що військо козацьке на-ново має бути. Незадовго козаки прийшли ще до більшої сили, як перед тим, а на Україні тимчасом стали ся такі річі, що очі всього українського народу на козаків звернули ся. Досї тільки українські селяне бачили в козаках свою оборону й надію, а тепер усі, хто хотів боронити права українського народу, до козаків почали звертати ся.

12. Українції боронять своєї віри.

Що Українцям під Польщею недобре було, то вже ми бачили. Люде ріжного стану, міщане, духовні, а навіть і пани українські, котрі свого українського народу держали ся, ріжні недогоди терпіли, і всім спільні були кривди, які діяли ся українській народности, її мові й вірі. В тих часах не розуміли так добре як тепер, що можуть бути ріжні віри в народї: можуть бути Українцї православні, католики, уніяти, штундисти, — ріжної віри, а всї одного народу, і свій народ будуть любити й для нього всього доброго старати ся. Тодї так міркували: хто руської, православної віри, — той Ру́син, Українець, а хто польської — католицької, той Поляк. І тому, які кривди українському народови в його православній вірі діяли ся, ті найбільше всім докучали, всім станам українського народу спільні були, і на них всї українські люде озивали ся.

Я вже казав, що пани й королї польські, слухаючи ся своїх духовних католицьких, собі за обовязок мали, щоб віру католицьку ширити, а православну тїснити, аби православні на католицьку віру приставали. З початку думали вони навіть зовсїм православну віру знести, та що православні за свою віру дуже держали ся, то королї побояли ся так дуже їх зачіпати. Тодї надумали „унію“, се-б-то — злуку, зєднаннє православної віри з католицькою: щоб богослуженнє, церкви, обряди — все зіставало ся на зверх так як було, а тільки щоб православні слухали ся папи, а в чім ріжнить ся сама віра, вірили, як католицька церква учить (що Дух святий ісходить від Отця і Сина, — не Отця тільки, — що всї душі померших пробувають по смерти в чистилищу і там кари за гріхи відбувають, і инше де-що таке). Справа ся була давня: я казав, що ще за короля Данила була на Україні про унію мова, і пізнїйше не раз про се говорено, тільки владики не хотїли на ту унію приставати: бояли ся, що народ їх покине. Але в р. 1590 і пізнїйших знайшло ся між православними владиками чимало таких, що на унію пристали, а через що, зараз скажу.

Було в тих часах між духовними і взагалї в церковних дїлах великі непорядки, не тільки у нас на Українї, а й по инших краях: в Польщі, в Нїмеччинї, Франції, Анґлї — у католиків ще гірше, нїж у православних. Почидаючи від простих священиків і монахів аж до найвищих владиків і самих пап, духовні покинули побожне життє, журили ся більше тим, щоб більше грошей зібрати та жити роскішно, багато; люде через те перестало духовних слухати, від католицької церкви почали відпадати, стали думати, щоб якось самим по євангелію жити. Майже вся Нїмеччина, Анґлія, Швеція від католицької церкви відпадали й собі окремо від папи й католицької церкви свої церкви позаводили.

У нас на Українї люде також шукали способу на поправу православної церкви, бачучи, який непорядок іде від самих духовних і ще більше — від короля та польських панів, що в православні церковні справи мішали ся та на священиків і владиків часом людей зовсїм нікчемних настановляли. Почали до того брати ся брацтва. Ті брацтва по ріжних містах між міщанами закладали ся для помочі бідним і для побожного життя. Хто вписував ся до брацтва, складав до скриньки брацької невелику вкладку на церкву, на бідних; в свята сходили ся братчики на брацькі розмови, убогим помагали, а умерших братчиків усїм брацтвом ховали. Мали часто вони в своїм нагляді й опіці православні церкви, і тепер думали над тим, як би порядок в православній церкві поправити. Найпершим способом до того уважали вони просвіту: котрі брацтва були більші, ті закладали друкарнї, друкували книги, вишукували людей учених, заводили школи. Духовенство і самих владиків напоминали, аби порядок в церкві був, аби на священиків ставили людей чесних і розумних, аби маєтків церковних не уживали на свої роскоші, але на церкву, на школи, на бідних обертали. Найбільше й найславнїйше брацтво в тім часї було львівське: воно мало друкарню, заложило гарну школу, де вчило славянської й грецької мови. Але львівський православний владика дуже не любив сього брацтва, бо воно не тільки що не слухало ся його, але ще й докоряло йому за непорядки. І він перший надумав перейти на унїю, щоб не мати клопоту з брацтвом.

Православні владики тодїшні були здебільшого люде, що йшли в ченцї, на владицтва — не ради Ісуса, а ради хлїба куса, як то кажуть: аби жити роскішно та багато з церковних грошей. Заходи брацтв коло церковного порядку більше їх гнївали, як тїшили. Не досить іще було біди від Поляків, а тут іще від своїх: міщане — братчики, шевцї та кожемяки, як їх владики прозивали, хочуть ними командувати, в церковних справах їм розказувати. А патріярх константинопольський, старший над українською церквою, замісць щоб за владиками обстати, ще й собі руку братчиків тягне, їх заходи похваляє. Давнїйше патріярх в справи української церкви не мішав ся, й митрополит з владиками правили зовсїм по своїй волї, але тепер патріярх приїхав на Україну й почав робити порядки: митрополита скинув, де-яких владиків насварив і також загрозив, що скине. А що не знав справ тутешнїх, то часом і невпопад зробив, і владиків роздражнив. А тимчасом король, пани, урядники польські — всї докучають владикам, — чи то навмисно, щоб змусити їх до унїї, чи тому, що звикли православну віру зневажати. Католицька церква тодї вже встигла поправити ся в Польщі, і католицькі священики та єзуїти — монахи католицькі, що старали ся всякими способами силу католицької церкви скріпити, багато православних переманювали на католицьку віру, — між ними й панів, які ще між Українцями полишались. Вони намовляли на унїю й православних владиків: король обіцював, що владики тодї будуть мати таку-ж честь і силу, як владики (біскупи) католицькі; що тодї анї патріярх, анї хто не буде мати до них права, а брацтвам король накаже, аби у всїм були своїм владикам послушні. І справдї, майже всї владики православні на се злакомились і списали постанову, щоб їм папі піддатись та на унїю пристати.

Та коли довідали ся про се православні, то брацтва, а за ними й православні пани, духовні і всякого стану люде зняли голосний крик, що вони унїї не хочуть, що то владики роблять самовільно, а не мають на те права самі, без собору православних, і що православні сих владиків за владиків більше не хочуть уважати. З панів особливо Константин Острозький (молодший) додавав відваги православним, заохочуючи їх, аби унїї не прий-

мали, та обіцюючи й оружною рукою православної віри боронити. Де-які з владиків, настрашивши ся тим, відкинули ся від унії, инші ж знову, покладаючи ся на поміч короля та панів польських, далї стояли при унії. В 1596 р. зложено собор у Берестї: ті владики, що до католиків пристали, проголосили унїю; инші, разом із православними панами, священиками й послами з ріжних країв і від самого патріярха, заявили, що унії не приймають, а тих владиків, що унїю прийняли, патріярші посли засудили, що не мають бути більше владиками.

Так розділили ся владики на уніятів і православних. Уніятів з початку нїхто не хотїв слухати, й православні хотїли їх скинути, але король обстав за уніятами, скинути їх не позволив, навпаки — велїв священикам і людям слухати тих владиків-уніятів, а непослушних їм священиків казав скидати; брацькі церкви за непослух казав замикати, а як опорожнялось якесь місце владиче або архимандриче, то ті місця давав самим уніятам. І так незадовго всї старші місця заняли уніяти, а як вмерли ті владики, що при православних зістали ся, то православні зовсїм без владиків лишились.

13. Козаки боронять віру і права українського народу.

В польській державі пани здавна велику силу взяли — тільки вони державою правили і тільки пани-шляхта в нїй право мали, а прості люде нїчого не значили. Тому й брацтва наші доти силу мали, доти могли противити ся владакам-уніятам, всякому начальству й самому королеви, поки з ними разом стояли й боронили їх українські пани, — які ще держали ся свого народа й своєї віри. Так само й духовенство — священики, ченцї доти унії противили ся, поки у православних панів поміч та оборону мали. На соймах православні пани раз-у-раз виступали против унії й не давали королеви до решти придушити православну віру.

Але в тих часах, як унія настала, зводила ся й решта того українського панства. Лакомили ся на пануваннє польське,

на ту честь та вигоду, яку їм польщина могла дати, та й польщили ся самі. Вчили ся в польських, особливо єзуїтських школах, женили ся з Польками, приймали мову польську й віру католицьку, ставали Поляками та разом із ними на український нарід насїдали. Або ще й гірше — бо нема гіршого ворога як перевертень, перекінчик, що свого відцурав ся. Не минуло й пятьдесяти лїт, як Волинь та Київщину прилучено до Польщі, а в них уже й не лишило ся анї трохи можного українського панства, котре-б хотїло та могло боронити український народ, хиба якісь дрібні панки — шляхта полишали ся, які між можними панами так само сили не мали.

Були тодї в великій трівозї всї, кому дорогі були українські справи. Особливо їх трівожила справа православної віри, за яку бороли ся вони, як за першу ознаку української народности. Повмирали останнї православні владики, не було кому святити навіть попів. Уніяти все в більшу сміліcть приходили й усе більше людей до них приставало, навіть із учених духовних. Не було анї перед тим, анї потім короля, який би так слухав ся католицьких ксьондзів та єзуїтів та старав ся так викоренити православну віру, як тодїшнїй польський король Жиґимонт III: всякі насильства над православними позволяв робити, церкви православні запечатувати й відбирати, духовних арештувати, — бо, мовляв, мусять бути послушні своїм законним владикам уніятам. Православні Українцї шукали помочі в заграничних православних володарів: у молдавських воєводів, у московських царів, — але ті лише грошима їм могли помогти. Одинока сила, яка на Українї ще була, — се була козаччина, тому й православні брацтва, духовні, міщане, пани-недобитки починають звертати ся до козаків у всяких справах українських, чи що до віри, чи що до иншого. Перед тим козаки боронили тільки своїх козацьких прав, та почасти селянства тамошнього, що за ними тягло. Тепер стають вони оборонцями цїлого українського, — або як тодї ще казали, — руського народу. А що тодї такою найважнїйшою національною, всенародньою справою вважала ся оборона православної віри, що була, як я сказав, мов-би ознакою української народности супроти польської, то козаки дуже завзято боронять православну

віру від уніятів. Коли, приміром, до Київа приїхав уніятський протопіп та став відбирати від православних церкви та запечатувати, тодїшнїй отаман козацький прислав козаків сказати йому, аби того не робив, бо забють його „як пса“; той не послухав ся, і козаки його справдї втопили в Днїпрі і церкви православним вернули. Тому то унїя скрізь брала гору над православними, а в Київщину уніяти навіть заглянути не сміли, боячи ся козаків. Через те Київ стає головним огнищем українського церковного житя. Львівські братчики ледве вже могли себе оборонити, то саме тодї в Київі закладаєть ся брацтво, школа, друкарня, а гетьман тодїшнїй — Петро Сагайдачний бере братчиків у свою опіку: з усім військом козацьким він вписав ся до київського брацтва. Але найбільшу поміч він зробив православній церкві тим, що як в 1620 р. переїздив через Київ єрусалимський патріярх, Сагайдачний з духовними київськими попросили його, аби поставив їм митрополита й владиків на місця умерших або тих, що на унїю перейшли. Патріярх се й зробив під охороною козацького війська, і так відновлено православну церкву. Боячи ся козаків, король не важив ся чіпати тих православних владиків; кілька лїт сидїли вони в Київі під охороною козацького війська, а по смерти того короля Жиґимонта від нового короля Володислава козацькі посли й инші українські депутати вимогли, що він признав ту православну церкву за законну й визначив, де ті православні владики мали пробувати.

Та Київ зістаєть ся і потім, під охороною козацькою, столицею українського житя. Багато в тім часї зробив для нього новий митрополит Петро Могила. Давнїйшу брацьку школу він побільшив, намножив учителями, посилав на науку в чужі краї православних ченців, аби вони могли бути вченими людьми, вчителями, письмениками. Школа ся пізнїйше звала ся Могилянською академією, на память трудів Могилиних; вона є й досї в Київі, тільки тепер там учать ся на попів, ченців та на архиєреїв, а тодї учили ся в нїй всякого стану люде — була вона на ті часи як унїверситет, і студентів у нїй бувало більше тисячі, з них виходили потім і духовні, і світські, навіть воєнні люде.

Українці мали тепер школу не гіршу від польських; з неї виходили письменні й учені люде на всю Україну. Також друкувало ся в Київі багато книжок — на цілу Україну. Окрім книг церковних виходили тут ріжні книжки в оборону православної віри проти католиків і уніятів. В 1674 р. надруковано тут і першу історію України — називала ся вона Синопсис; що правда, в ній українська історія була помішана з московською, а багато де чого бракувало, але, за браком ліпшої, її потім багато разів передруковували.

Перший раз, по багатьох літах, відколи впала українська держава, дух уступив в український народ. Почув він свою силу, — що може чогось добитись і свого оборонити. Почув, що є він на світї, почули свою одність ріжні землї українські й ріжні стани української людности. А на переді українського народу, як його щит і меч, як його оборона, стояла тепер козаччина.

14. Козацькі війни перед Хмельниччиною.

Нїколи перед тим козаки не мали такої сили й слави як за Сагайдачного. Правительство польське зайняте було війною в Московщинї (в тім часї Польща за-мало не знищила Московської держави), в тій війнї були йому потрібні козаки, й за те позволяло воно їм на Україні робити що хочуть, — не так позволяло, як не боронило. Україна київська й заднїпрянська була в козацьких руках, були вони тут панами, й пани польські, на них оглядаючи ся, не важили ся й селян тїснити в сусїдстві козаків. Тому й селянство тутешнє було далеко свобіднїйше та достатнїйше, ніж на Волинї та в Галичинї, не дуже то позволяло панам над собою коверзувати й на кождий поклик готово було разом з козаками на панів повстати. Але поки Польща давала козакам у всім свободу, до того не приходило. Козаки тодї найбільше на турецькі землї ходили, аж до Константинополя та Синопу (в Азії). В 1614 р. знищили вони Синоп, попалили арсенал, де всякі військові й корабельні запаси зберігали ся, й наробили Туркам шкоди на яких 40 мілїонів. На другий рік

на 80 човнах напали вони на околиції Константинополя, султанської столиці, попалили кораблї, які там при березї стояли, знищили передмістя й пішли собі; турецькі кораблї погнали ся за ними, наздогнали їх коло Дунаю, але козаки їх не злякали ся: кинули ся на турецькі кораблї, порубали й забрали в неволю Турків, що були на тих кораблях, а самі кораблї привели під турецьку кріпость Очаків (стояла на устю Днїпра) і тут, на очах Турків, їх спалили. І инші такі походи робили.

Турецький султан дуже гнївав ся за се, грозив ся королеви Польщу зруйнувати, як не зроблять з козаками порядку, насилав Татар на Україну. Нарештї в 1620 р. вислав своє військо на Польщу. Козаки гнївали ся на Польщу тодї й не помогли їй. Жолкевський пішов з самим польським військом проти турецького, але Турки його погромили, й самого Жолкевського в битві убито. Потім турецьке військо пішло назад, але на другий рік пішов на Польщу сам султан з іще більшим військом. Великий страх напав на Поляків, думали, що вже їм кінець прийшов. Просили Сагайдачного, аби доконче їм поміг з козаками. Не одно тодї мусїв приобіцяти король Жиґимонт козацьким послам, між иньшим і те, що ново-поставлених у Київі митрополита та владиків не буде чіпати і не боронитиме їм православною церквою правити. Тодї Сагайдачний пішов помагати польському війську. Військо польське стояло за Днїстром, в теперішнїй Бесарабії, під Хотином, містом турецьким. Султан прийшов на них з величезним військом, але козаки з Поляками не дали ся йому; особливо козаки при тім просто чуда робили. Султан помирив ся з Поляками й пішов назад. Всї в Польщі признавали, що тільки завдяки козакам Польща увільнила ся від небезпеки, що Сагайдачний спас Поляків від останньої біди.

Але Сагайдачний умер по кількох місяцях, ранений у тій війнї з Турками. Поляки стали забувати свою вдячність до козаків, а нарікати на клопоти, які через козаків мають. Турків вони тепер не бояли ся, як їх козаки приборкали. Війна московська теж скінчила ся. Тимчасом пани з України скаржили ся на козаків, що через козаків не можуть хазяйнувати, бо селяне їх не слухають ся. Правительство польське почало знову жадати по давньому, щоб козаків не було більше понад те, що

в реєстр вписано, а инші — щоб своїм панам були послушні, щоб козаки по панських маєтностях не проживали, Турків і Татар не зачіпали, і таке иньше. Козаки не слухали ся, й 1625 р. прийшло до війни. Польське військо, як за Жолкевського, поспішило ся скорим маршом, доки ще козаки постягали ся; були битви коло Крилова і Крукова, на границї теперішньої Київської ґубернії з Херсонською; з обох боків багато погинуло людей, і потім почали ся переговори. Козаки згодили ся, аби їх не було більше понад 6 тисяч, і обіцяли на чужі землї не ходити; надіяли ся вони, що зачнеть ся незадовго нова війна у Польщі з Швецією, й Польща сама буде як найбільше козаків потрібувати, а ті умови в непамять підуть. Так воно справдї й стало ся, і козаки знову робили на Українї, що хотїли. По війнї шведській пробували Поляки козаків приборкати, але в тій війнї (1630) Полякам пощастило ще меньше як у попередній; про сю війну оповідали потім, що як козаки з Поляками стояли під Переяславом, то Тарас гетьман козацький в ночі Поляків побив (Тарасова ніч зветь ся).

Лягло сонце за горою, зірки засіяли,
А козаки як та хмара Ляхів обступали.
Як став місяць серед неба, ревнула гармата;
Прокинулись Ляшки-панки — нікуди втікати!
Прокинулись Ляшки-панки та й не повставали:
Зійшло сонце, Ляшки-панки покотом лежали.

Скоро потім умер старий король Жиґимонт, і гетьман тодішній Петражицький-Кулага, чоловік тямущий, багато пільг добив ся для українського народу. Хотїв він ще більше: аби депутати козацькі до всяких справ державних до сойму були допущені і в нїм голос мали. Але того пани не хотїли позволити. Та скоро потім козаки Кулагу скинули, бо здавало ся їм, що він занадто попускає панам — хоч у тім він був невинен. Тодї було роздвоєннє між козаками: реєстрові хотїли, щоб не дражнити Польщі і де-що попускати її, аби не прийшло до нової війни та на гірше не обернулось. А инші не хотїли на те зважати. Скоро потім козаки нереєстрові, пішовши на море під проводом Сулими, знищили кріпость Кодак, що поставили Поляки коло

порогів Дніпрових (саме коло Кодацького порогу), аби козаків на море не пускати. То реєстрові самі їх приборкали, аби до нової війни не допустити (1635).

Але війна таки розгоріла ся — два роки пізнійше. Польща тоді війни своїї покінчила і для порядку ніби своє військо по кватирах на Україні поставила. Та від тих польських вояків завсїди тільки непорядки виходили, бо наприкрили ся вони людям, забирали від них всячину, зневажали. Повстаннє зачав гетьман Павлюк, скликаючи всїх „благочестивих“ (так православних звали), аби на Поляків повставали. Сила народу тодї повстала, — приставали до козаків, побивали панів та панське військо по кватирах. Повстаннє було велике, але війна того року не пощастила козакам; їх побито під Кумейками, і Потоцький, що командував польським військом, почав вішати та голови стинати, хто до повстання ходив. На другий рік одначе повстаннє прокинуло ся ще сильнїйше. Почав його гетьман Острянин. З початку побив він Поляків, але погнавши ся за ними, задалеко загнав ся — не дожидав війська, що з ріжних боків до нього надходило. Поляки ті ватаги побили, а потім самого Острянина під Лубнями погромили. Тодї узяв провід в війську козацькім Дмитро Гуня, славний войовник. Він військо козацьке відвів над Днїпро, і тут в такім гарнім місцї табором став і так добре се місце укріпив, що Поляки нїяк не могли козакам нїчого зробити. Шість тижнїв так козаки боронили ся тут, і силу польського війська побили. Та тільки те підрізало Ґуню, що Поляки заступили дорогу й погромили військо, що з Запорожа з поживою та запасами військовими до Гунї йшло. Як се стало ся, Гуня мусїв піддати ся, бо вже козаки не мали що їсти, анї чим стріляти, — тільки на ту поміч надїю покладали.

Поляки на козаків за ті дві війни дуже розгнївали ся — де могли, не жалували, чи силою, чи підступом нищили, рубали. Тепер же надїяли ся задавити їх до остатку. Зовсїм скасувати військо козацьке, як у 1596 р. були ухвалили, Поляки не хотїли: переконали ся, що без нього не обійдуть ся. Але хотїли його держати в руках. Всю вищу старшину над козаками з Поляків понастановляли. Реєстр списали і всїх, хто до того реєстру

не попав, з козацтва виключили; повписували ріжних своїх повірників, а кому не вірили — в реєстр не вписали. Військо польське по Україні розложили — аби козаків пильнувало. Кодак на Дніпрі наново відбудували і залогу з реєстрових на Запорожі поставили, аби в степах ніяка сваволя козацька не підняла ся. І здавало ся, справді придушили козаччину, а з нею цілу Україну.

15. Хмельниччина.

В такій неволї прожила Україна цїлих десять літ. Трапили ся такі спокійні часи, що Польща нї з ким війни не мала, козаків не потребувала, а військо польське могло стерегти панського спокою на Україні. Король Володислав вправдї хотїв війну з Турками почати і козаків до того взяти, але пани йому не позволяли. Він навіть до старших козацьких листи писав, аби човни собі будували та на море йшли, аби з того війна з Турком зачала ся. Але старшина знала, що пани не хочуть, і листи затаїла, аби з того їй біди не вийшло.

Аж тепер настав добрий час для панів. Козакам по панських маєтностях не вільно було пробувати, могли тепер пани господарити, як хотїли; множили ся села й хутори в їх маєтках, збільшало ся число їх „підданих"; заводили вони двори й фільварки, накладали на селян ріжні оплати та ладили ся завести панщину.

Але тільки до часу те все держало ся. Україна угинала ся під тяжким ярмом, але тільки часу чекала, аби його скинути. Селяне були невдоволені на панів, на їх вимисли. Козаки „випищики", се-б-то з реєстра виключені, тільки хвилї чекали, щоб скинути з себе підданство. Реєстрові були сердиті на польську старшину, що їх за слуг своїх мала, зневажала, а грошей заслужених не платила. Духовні й міщане відказували на кривди, які від унїятів і католиків православній вірі і людям українським діяли ся. І все чекало тільки іскри, аби відразу спалахнути ясним огнем.

І тоді, каже старий літописець український, серед ріжних кривд, які українським людям діяли ся, „натрапили на чоловіка одного, у которого відібрали пасіку, а та пасіка наробила лиха на всю Польщу“. А був тим чоловіком сотник козацький чигиринський Зиновій-Богдан Хмельницький.

Був він чоловік заможний, досить учений, в війську козацькім заслужений; в пізнійшім показав він себе як надзвичайний войовник і правитель та великого хисту і вдачі чоловік. За повстання Павлюка був він військовим писарем; по повстанні 1638 р., як козак найвище що міг тільки сотником бути, — був сотником чигиринським. Та не злюбив його підстароста чигиринський. Намовив він старосту, щоб відібрав від Хмельницького його батьківщину — хутір Суботів, бо його мовляв попередній староста дав батькови Хмельницького не на віки, а тільки „до ласки“. І відібрано йому той хутір, та ще як! Наслали людий, коли самого Хмельницького не було дома, — поїхав десь у козацькій справі, — знищили майно Хмельницького, а хлопця, сина його, так канчуками вибили, що він з того вмер. Хмельницький став своїх кривд доходити, та його оскаржено як бунтівника, всаджено до вязниці і навіть свого життя він був непевний. Тоді, викравши ся з арешту, удав ся він на Низ. Як старий козак, знав він там усі входи і виходи, і став збирати всіх, хто був з польського панування невдоволений, аби кривд своїх доходити. Було се зимою з 1647 року па 1648.

Хмельницького на Україні добре знали, і з ріжних боків почали стягати ся до нього люде, Поляками покривджені. Поляки вислали були на нього козаків, щоб зловити його, але й козаки самі до Хмельницького пристали. Потім він до Криму удав ся. З давніх часів полонив він був сина одного татарського мурзи (пана) на війні й держав його у себе; через того мурзу він тепер став накликати Татар іти разом із ним на Поляків. Хан тоді був недобрий на Поляків, бо довгий час грошей йому не давали; до того в Криму був голод, і Татарам хотіло ся хоч війною поживити ся. Тому хан обіцяв Хмельницькому, що пішле йому в поміч перекопського мурзу Тугай-бея з великим військом. Велика се річ була для козаків; нераз уже й перед Хмельницьким ріжні гетьмани козацькі старали ся від Татар на

Поляків поміч дістати, та се їм не вдало ся, а Хмельницькому вдало ся. З тою вістю поїхав Хмельницький у Січ, де стояла залога з реєстрових; оповів він їм і те, що сам король хотів би від козаків помочі, бо дуже його пани обсїли, і він потайки до козаків писав, та один зі старшини — Барабаш ті листи затаїв. Пристали тодї й реєстрові в Січі до Хмельницького та його за гетьмана окликали. Кодак обложили й здобули пізнїйше, тепер же до походу на Поляків почали лагодити ся, щоб польські порядки на Українї знести й давнї вільности вернути.

Тимчасом старший над військом польським (гетьман коронний називав ся) Потоцький, прочувши про се, почав ладити ся й собі до походу. Весною вислав він наперед свого сина Стефана на Хмельницького з польським військом і козаками, решту реєстрових козаків з драґунами виправив Днїпром човнами, а сам зі своїм помічником (гетьманом польним) Калиновським збірав головне військо і з ним поволї на полудне під Чигрин посував ся, чекаючи вістей від сина. Тим часом син його в велику біду попав ся. Надїючи ся на свої сили, йшов він не питаючись. А тимчасом Хмельницький його несподївано зі своїм військом і Татарами на Жовтих водах обступив. Козаки реєстрові, що в тім війську були, до Хмельницького прилучили ся, а й ті, що Днїпром плили — реєстрові та драґуни, також з Українців набрані, теж до Хмельницького пристали. Побачивши се, став Стефан Потоцький відступати. Але Хмельницький на урочищу „Княжі байраки“ зробив йому засїдку, казав рови покопати на дорозї, й там табор польський як загруз, як козаки Поляків обпали, то-сливе нїхто цїлий не вийшов. Потім Хмельницький пішов на головне польське військо. Воно, не маючи вістей від переднього полку, теж почало відступати, але під Корсунем ударив Хмельницький на нього й погромив також до решти. Обоз, гармати — все забрали козаки. З цїлого війська ледве кілька сот утїкло, та й то головно джури та слуги панські. Потоцький і Калиновський — обидва в руки козацькі попали, — Хмельницький віддав їх Татарам. Як у думі співаєть ся:

Тодї козаки Ляхів доганяли,
Пана Потоцького піймали, як барана ізвязали
Та перед Хмельницького гетьмана примчали:

„Гей пане Потоцький, чом у тебе й досї розум жіноцький!
„Не вмів ти єси в Камянцї Подільськім пробувати,
„Печеного поросяти, курицї з перцем та з шафраном уживати,
„А тепер зумієш ти з нами козаками воювати,
„Житньої саламахи з туслуком*) уплїтати,
„Хиба велю тебе до рук кримському хану дати,
„Щоб навчили тебе кримські ногаї сирої кобилини жувати“.

Ще такого не бувало на Українї. Не тільки все українське панство, а й цїла Польща зістала ся без війська й оборони; як би козаки схотїли, могли-б за кілька день безпечно бути в Кракові чи Варшаві. Але Хмельницький тодї не мав у гадцї нищити Польщу. По побідї корсунській він пройшов до Білої Церкви й став тут табором.

А навколо Україна як море хвилювала ся. Підіймало ся селянство, зброїло ся, побивало або проганяло панів та Жидів-арендарів, нищило панські двори та католицькі костели, що за той час пани побудували на Українї. Тїкали пани куди видно, аж над саму Вислу — як у піснї співаєть ся:

Зависли Ляшки, зависли,
Як чорна хмара на Вислї,

з усїх країв туди збігли ся. Инші знову, в кім ще дух український жив, до війська козацького приставали. За короткий час не стало духа панського та польського на Українї тїй, що близше Днїпра, а люде українські співали:

Та не має луччє, та не має краще,
Як у нас на Вкраїнї!
Та не має Ляха, та не має пана —
Не буде ізміни!

Або останнї слова ще й трохи инакше співали:

Та не має Ляха, та не має Жида,
Не буде унїї.

---

*) Сіль у водї розведена, щоб рибу солити.

16 Україна відриваєть ся від Польщі.

Хмельницький і його товариші, як повстаннє розпочинали, то не мали иншої думки, як тільки те, щоб вернути вольности козацькі й порядки зперед повстань 1637—1638 рр. та прикоротити трохи пануваннє польського панства на Україні. При тім вони були певні, що й король сам хотів би помогти козакам, та не може через панів — отже треба панам трохи нагнати холоду. Тому по своїх побідах Хмельницький розписав листи до ріжної старшини польської, де виправдував ся з свого повстання, а до короля вислав послів, щоб козакам вернули їх давні вольности, виплатили незаплачену плату та побільшили реєстр до 12 тисяч (стільки сам король хотів побільшити для війни з Турками). Просили отже небагато, та сподївали ся, що по тих побідах козаки на Україні будуть панами, як за Сагайдачного, і ніхто їм того реєстру чи инших постанов польських пильнувати не буде.

Але саме під той час умер король Володислав, а пани, зібравши ся на вибір короля, одним разом казали козакам чекати зі своїми справами до нового короля, а другим разом ухваляли військо збирати на козаків. Тому Хмельницький, сподїваючи ся нової війни, рушив зпід Білої Церкви на Волинь. Тут напало на нього польське військо під Пилявцями. Військо було велике, але нездале. В першій же битві потратили Поляки стільки свого війська, що постановили відступити. Але поки ладили ся до того відступлення, вночі напав на польське військо великий страх: пішла поголоска, що старші з війська потайки тїкають, і всї почали тїкати, куди видко. Тїкали без памяти, лишивши козакам пребагатий табор. Військо було зложене з панів-шляхти, а вибирали ся пани на той похід, як на весіллє, а не на війну: везли зі собою дорогоцїнні убори, дорогу посуду і всяку всячину. І все те козакам дїстало ся.

Польща знову зістала ся без війська й оборони, але Хмельницький все ще хотів з нею не битись, а миритись — по доброму справу кінчити. Він пройшов із військом в Галичину, де також люде підняли ся на панів, потім у Холмщину, та

чекав вибору нового короля. Він радив і голос свій подавав за брата покійного короля Володислава — Яна-Казимира, й справдї його Поляки вибрали. Але се не було добре для України, бо був той Ян-Казимир до України неласкавий. По своїм виборі він написав до Хмельницького, щоб він на Україну вертав ся, а він, король, до нього висилає послів, що всї потреби козацькі задовольнять. Одержавши сей лист, Хмельницький казав стріляти з гармат на знак радости й військо своє завернув на Україну. Сам він поїхав до Київа, де його всї з великою радістю й честю витали, як освободителя України, називаючи новим Мойсеєм: як Мойсей Жидів увільнив із неволї єгипетської, так Хмельницький визволив Україну з неволї лядської, — казали на Українї.

В Київі Хмельницький прожив кілька місяців. Там тодї зібрали ся з України люде найбільш учені, досвідні та найбільше українству вірні і прихильні. Розмовляючи з тими людьми, та з патріярхом єрусалимським, що там тодї пробував, Хмельницький став инакшими очима дивити ся на справу. Досї він мав перед очима тільки справу козацьку; тепер зрозумів, що се справа дрібна, треба брати ширше. Треба думати про увільненнє від Польщі всього українського народу, щоб міг він жити свобідно і сам собою правити, під охороною козацького війська. „Доказав я, чого не думав, тепер докажу, що надумав, — казав Хмельницький: — вибю з лядської неволї увесь наш народ руський (се-б-то український). Попереду воював я за свою шкоду і кривду, тепер буду воювати за нашу православну віру (а ми знаємо, що в тім часї православна віра уважала ся за ознаку української народности). Поможе менї в тім увесь простий народ аж по Люблин, по Краків, і я його не відступлю, бо то права рука наша“.

В лютім (февралї) 1649 р. приїхали королївські посли, привезли Хмельницькому клейноти від короля й хотїли з ним умовляти ся, які мають бути порядки між козаками. Але для Хмельницького тепер се вже була дрібна річ, коли він хотїв зовсїм увільнити Україну від польських панів і зробити з неї самостійну, окрему державу. Він не схотїв і умовляти ся з тими послами, відіслав їх нї з чим; сказав, що буде війна. Натомісць вислав послів до инших держав: до Туреччини, Московщини,

Швеції, Угорщини, намовляючи їх воювати Польщу разом із Українцями.

Війна почала ся під літо — війна велика, найважнійша, яка коли небудь на Україні досї піднїмала ся. І в української і з польської сторони розуміли, що се буде боротьба на життє і на смерть, буде рішати ся доля України й Польщі. На Україні надднїпрянській усе, що вдужало, йшло в козаки. В поміч Хмельницькому вибрав ся сам хан із усею ордою, сподіваючи ся великої здобичі по торішнїх побідах Хмельницького. В Польщі король скликав на війну всю шляхту і сам хотів вести її в похід. Але король був до війни нездатний, а Хмельницький — великий войовник. Іще шляхта в похід не зібрала ся, а Хмельницький уже обступив польське передове військо під Збаражем, на границї Волинї й Галичини, й притис його так, що воно ґвалтом до короля почало кричати, аби йшов виручати. Король мусїв іти на поміч, хоч не мав іще з собою всього шляхецького війська. Але Хмельницький, довідавши ся про се, лишив частину війська під Збаражем, а сам із Татарами непомітно, серед мраки й дощу, зайшов королеви дорогу коло Зборова. Обступив його військо і почав битву. Страшно тут Поляків погромлено. Королеви з рештою війська не було виходу. Та зрадив Хмельницького хан. Король післав до нього своїх людей та почав умовляти, аби відступив ся від Хмельницького. Обіцяв великі гроші, позволив ханови забрати скільки схоче в неволю людей з України і з усїх польських земель. Хан пристав на се й король добив із ним торгу: заплатив йому золотом і українською кровю. Став хан Хмельницькому казати, аби помирив ся з королем, а инакше Татари злучать ся з королем на козаків. Гірко було Хмельницькому і козакам, а нїчого робити. Мусїли мирити ся з королем.

Списали таку умову, звану Зборівським трактатом: козаків має бути 40 тисяч, можуть вони мешкати де хочуть у воєводствах Київськім, Браславськім і Чернигівським (землях побожських і надднїпрянських), а військо польське в ті землї входити не має; начальство в тих землях має бути з православних (Українців); унїю мають знести; хто в козацький реєстр не вписаний, має бути своїм панам послушний, і в усїм иншім мають лишати ся старі польські порядки.

Засмучений вертав ся Хмельницький з козаками на Україну. Не того вони хотіли. На Україні ж не знали, що то Хмельницький тільки з біди, через хана, згодив ся польські порядки на Україні прийняти, і на Хмельницького відказували. Думали, що то він позволив Татарам на Україні брати невольника, і за се його кляли. Таку пісню зложили:

Бодай тебе, Хмельниченку, перва куля не минула,
Що велів Орді брати дївки й молодиці!
Парубки йдуть, гукаючи, а дївчата, співаючи,
А молоді молодиці старого Хмеля проклинаючи. . .
Бодай тебе, Хмельниченку, перва куля не минула,
А другая устрелила, у серденько уцілила.

Але люде не знали правди. Як то в думі співаєть ся:

Бог святий знає, Бог святий і відає,
Що Хмельницький думає-гадає.
Тодї ж то не могли знати нї сотники, нї полковники,
Нї джури козацькії, нї мужі громадськії,
Що наш пан гетьман Хмельницький
Батю Зинов Богдану Чигиринський
У городї у Чигиринї задумав вже й загадав.

Побачив він, що українські люде таки нїяк уже не пристануть на те, щоб Польща над ними панувала, а йому, Хмельницькому, за се кінець зроблять. З другого-ж боку й польські пани не хотіли Зборівської умови приймати, — мовляв у нїй за-багато козакам і Україні попущено. Тож Хмельницький далї шукав помочі на Польщу по инших державах та від Польщі доконче хотів відірвати ся.

Вже на другий рік (1650) почала ся нова війна з Поляками, але знову хан зрадив Хмельницького під Берестечком, і знову Хмельницький мусїв із королем мирити ся. Се звав ся Білоцерківський трактат, він був подібний до попереднього, тільки для України ще гірший. Та сповняти його Хмельницький не хотів і в 1652 р. нову війну зачав. І сим разом татарська орда почала з королем накладати. Але Хмельницький уже не схотів нїяких трактатів із королем укладати. Досї він не мав иншої помочі як тільки від Татар — та й більше біди від них

було, як помочі. Тепер же прийшла до нього звістка, що московський цар намірив ся з Хмельницьким Польщу воювати, а скоро по тім сподівав ся Хмельницький помочі і від Швеції та з Угорщини. Тому не хотів більше з Польщею мирити ся.

17. Україна злучаєть ся з Московщиною.

Хмельницький сливе від самого початку війни намовляв Москву на Польщу. Московському цареви й хотіло ся, й бояв ся він з Польщею зачинати. Хотіло ся, бо сподівав ся від Польщі щось здобути. Давні московські царі були з київського княжого роду, й вони все думали про те, як би забрати ті українські та білоруські землї, що за давніх часів до київських князів належали. До того-ж Польща недавно, за короля Жиґимонта, багато краю від Москви забрала, і се хотіло ся Москві теж назад вернути. Але й бояла ся вона тої війни. При тім же Хмельницький хотів тільки помочі на Польщу, а Москва, як уже воювати з Польщею, то хотіла, щоб Україна прилучила ся до Московської держави. Довго про се були переговори. Хмельницькому хотіло ся як найскорше Москву на Польщу напустити, й для того годив ся він піддати ся з Україною під зверхність московського царя й злучити Україну з державою Московською. І з кінцем 1653 р. повідомив його царь, що він порішив прийняти Україну під свою зверхність і разом з Українцями воювати Польщу, тай вислав своїх бояр до Хмельницького, аби від нього, від старшини козацької і від усіх людей прийняти присягу московському цареви.

Московські бояри приїхали до Хмельницького до Переяслава, і дня 8-го січня скликав Хмельницький козацьку раду. На ній ухвалили пристати до Москви з тим, щоби царь зоставив Україну при її вольности і не видавав її ворогам. Тодї бояри закликали всїх до церкви, щоб присягти цареви. Але Хмельницький зі старшиною зажадав, аби наперед бояри за царя присягли, що він вольности й порядків України порушати не буде й ворогам її не видасть. Такий порядок в Польщі був, — тай

скрізь, де свобода має бути забезпечена, — що новий король насамперед складає присягу на закони й права, що буде їх сповняти, а тоді народ складає йому присягу, що буде його слухати й шанувати. На те бояри сказали, що вони такої присяги не можуть зложити, бо московський царь — „самодержець“ і присяги своїм підданим не складає. Старшину се дуже збентежило, і вона не могла зрозуміти такого порядку, що царь не хоче присягти на захованнє свободи України. Але що бояри таки ніяк не хотіли присягти, то гетьман зі старшиною, аби справи не розбити, — бо дуже хотіли мати московську поміч против Польщі, — згодили ся присягти й так. Постановили, що пізнійше вони до Москви своїх послів пішлють і ті з царем і боярами умовлять ся що-до українських порядків, прав і вольностей. На тім вони присягли, й потім по инших громадах і селах люде присягли московському цареви.

Незабаром потім вислав Хмельницький зі старшиною тих послів до Москви — умовити ся що-до дальших порядків на Україні, як мають бути. Сї роки — від самого повстання — Україна жила як самостійна держава: вибраний гетьман правив із радою старшини й військовою радою всім краєм. Хмельницький зі старшиною хотїли й на далї задержати такий устрій, — щоб Україна собі самостійно правила ся сама вибраними своїми людьми, тільки була під зверхністю московського царя. Але в Москві на те не пристали, бо Московська держава не мала в собі такого свобідного устрою. Московське правительство лишило поки що на Україні далї все в управі гетьмана й козацької старшини, але щоб так на завсїди мало бути, на се не дало згоди. Згодило ся натомісць на инше: щоб гетьмана військо козацьке свобідно вибирало, щоб Україна з гетьманом сама мала зносини з иншими державами, як самостійна держава; щоб війська козацького було 60 тисяч. Але заразом прислала Москва до Київа своїх воєводів з військом, нїби то України боронити, а більше щоб України й самого гетьмана пильнувати. Ті воєводи побудували собі осібну кріпость у Київі й гетьмана нї в чім не слухали ся. Таких воєводів із військом хотїло московське правительство поставити й по инших більших українських городах.

Хмельницький зі старшиною скоро побачив, що йому з Москвою не по дорозї: чого иншого він хотїв, а що инше вона задумує. Він хотїв, щоб Україна, відірвавши ся від Польщі, зістала ся свобідною, самостійною державою, а від Москви хотїв підмоги, щоб усї українські землї від Поляків відібрати і до купи злучити. А московські бояри хотїли Україну помаленьку до рук своїх узяти й правити нею, як иншими землями правили. Україною вони мало журили ся, а хотїли землї білоруські забрати від Польщі (чи властиво від Литви, що з Польщею від 1569 р. була тїсно злучена). Се їм ішло добре, тим більше, що на Польщу напала тодї ще й Швеція. Тодї Поляки почали з царем переговори: обіцяли йому, що виберуть його польським королем, так щоб він польських земель уже не нищив. Царь на се пристав, повірив і зробив перемирє з Польщею. Козаки знали, що Поляки не виберуть царя королем, але бояли ся, що заприязнивши ся з Польщею, Москва, чого доброго, ще й Україну їй назад віддасть. Через те гнївали ся на Москву за се перемирє.

Тому Хмельницький шукав нових помічників на Польщу, а злуку з Москвою хотїв розірвати. Під Польщу він вертатись ніяк не хотїв. Як його король намовляв під Польщу вернути ся, він йому таку байку сказав: „У одного чоловіка жив у хатї вуж. Він був домашнїй, нікого не кусав; йому ставили страву і не боронили лазити по хатї. Раз хлопець їв молоко, вуж приліз і став собі хлептати; хлопець ударив ложкою вужа, а той зі злости вкусив хлопця. Хлопець крикнув, прибіг господарь і схотїв зарубати вужа, але відрубав йому тільки хвоста, а вуж утік. Хлопець же з того укушення вмер. З того часу перестало вести ся тому господареви, — пішло нещастє за нещастєм. Сказали йому, що се через те, що він образив вужа. Тодї господарь став мирити ся з вужем, поставив йому молока. Але вуж наїв ся і знову в нору сховав ся. — Вже, каже, не буде між нами давньої приязни: тобі твого сина не забути, а менї — мого хвоста; живім кождий собі сам, у добрій згодї і один другому помагаймо, а більшого вже нїчого не видумаєш. — Так і Поляки, — казав Хмельницький, нехай нас лишать, нехай зречуть ся всеї України, то ми будемо їм по силї помічні, будемо їх від ворогів боронити. Але що-ж! — Коли в Польщі хоч сто панів

лишить ся, то вони того не попустять. А козаки знов не пристануть на те, що ті пани хочуть".

Тому Хмельницький шукав инших союзників, помічників на Поляків. Він пересилав ся з Туреччиною, Швеціею, Угорщиною, намовляючи їх на Польщу. Він розумів, що поки Польща буде мати силу, вона України не попустить. Нарешті зі Швеціею й угорським (семигородським) воєводою Ракочієм уложив він умову, щоб спільно воювати Польщу, зовсім знищити й між собою її землї поділити. Тимчасом Москва встигла помирити ся з Польщею, як я сказав, і разом із нею зачала воювати зі Шведами. Вона накликала й Хмельницького, аби з Польщею не зачіпав ся, а воював Шведів. Але Хмельницький не послухав і зачав війну з Польщею, на спілку зі Швеціею й Ракочієм, а проти Москви. Так мала злука України з Москвою розірвати ся. Але саме в тім часї умер Хмельницький, 27 липня 1657 р., лишивши справи непорішеними.

Дуже не в часї вмер він, і з великим жалем проводила його в могилу Україна. Поховали його в Суботові, в церкві, що він побудував. Але кілька років пізнійше, коли польське військо йшло через Україну, польський воєвода Чарнецький казав на злість викопати Богдана з могили, спалити його кости й попіл по вітру розвіяти — за те, що він Україну від Польщі відірвав. Але Польщі то нічого не помогло.

За заслуги Хмельницького ще за життя його вибрало військо козацьке гетьманом сина його Юрка, — „нехай тая слава буде, що Хмельницький гетьманом". Але до булави треба голови, а Юрко був молодий та нездалий. Тому старшина потім се перемінила й настановила гетьманом Івана Виговського, що був військовим писарем.

18. Що дїяло ся на Українї по смерти Хмельницького.

Так опинила ся Україна в великій замотанинї. Хотїла вона жити свобідно, по своїй волї, але з одного боку протягала до неї руки Польща, не хотячи пустити від себе: то війною пробувала вернути, то намовляла козацьку старшину, аби під

короля вернула ся. З другого боку й Москва, раз Україну під царську руку прийнявши, упускати не хотіла. Але вернути ся під Польщу, — значить пани на Україну вернули ся б, почали підданство та панщину заводити: від того б вони нї защо не відрекли ся. Під Москвою бути — московські бояри Україну своїми воєводами та залогами обсадять, московські порядки заведуть. А скоро тільки вони себе дали взнаки на Україні, скоро тільки ті воєводи зявили ся, зараз почали ся сварки, що воєводи українські права ламають, людей зневажають, і від вояків московських, від кривд і здирств Москви нема людям просвітку.

Старшина козацька відразу, ще за старого Хмельницького, поміркувала, що під Москвою не буде Україні свободи. Тому вона не від того була, щоб із Польщею прийти знову до ладу. Але українські люде й чути не хотіли про Польщу, і на старшину невірно дивили ся за її переговори з королем. Старий Хмельницький се розумів, що під Польщу вже нема вороття, тому накладав зі Швецією, Угорщиною, Туреччиною. Його наступники на гетьманстві не були такі розумні й думали, що можна й під польського короля вернути ся, тільки забезпечити, аби Україна мала свою автономію: мала свою виборну осібну управу, в яку-б Поляки не мішали ся, а правили б Україною гетьмани й инші власти, вибрані військом і українським людом. Таку умову й зробив незабаром по смерти Хмельницького новий гетман Виговський в Гадячі, в 1658 р. (називаєть ся — Гадяцька умова).

Але люде на Україні — тій, що з під Польщі вибила ся*), як я казав уже, анї чути про Польщу не хотіли. Вони думали, що старшинї замануло ся панувати на Україні над народом разом з польськими панами, і не хотіли старшини слухати. Як Виговський, умовивши ся з Поляками, підняв повстанне на Україні проти Москви і навіть сильно побив московське військо під Конотопом, то українські люде, особливо на лївім боці

*) Волинь, Галичина й більша частина Поділля під Польщею зіставали ся. Козацька управа тільки по Случ сягала, тому й говорило ся: знай Ляше, що по Случ — то наше.

Днїпра (в Полтавщинї та Чернигівщинї), здебільшого не хотїли за ним іти, не хотїли під Польщу вертатись. Військо козацьке скинуло Виговського, кажучи, що се панський, старшинський гетьман, та вибрало назад Юрка Хмельниченка. Ще воєводів і стрільців московських добре тодї люде не зазнали, — як же зазнали, то кілька років пізнїйше уже на них самі бунтували ся і скрізь їх по Українї побивали. Та все таки від тих воєводів не сподївали ся такого лиха, як від польських панів. А московські воєводи навмисно ще більше людей від старшини відводили: казали людям, що старшина хоче їх своїми підданими поробити, під Польщу запроторити, а царь хоче їх боронити від старшини, щоб вони від неї кривди не мали.

Те роздвоєннє, що люде й старшина одні одним не вірили та наперекір робили, найгірше Україну підтинало та ворогам на поталу давало. То правда, що старшина дивила ся на польські чи московські порядки (де також пани-поміщики, бояри, людей у тяжкому кріпацтві держали), та й собі хотїла на Українї поміщикувати: хутори закладала, людей осаджувала на них та казала собі чинші чи осипи давати, в господарстві помагати. Не минуло яких пятьдесят лїт від того часу, як український народ, з Хмельницьким повставши, панів повиганяв з України і землю всю, що була панською, для всїх вільною зробив, а вже з тої козацької старшини нове панство викублило ся, що землї позасїдало, поробило людей своїми підданими і вже до панщини почало нагинати. Сей панський дух в старшинї почули українські люде дуже скоро і тому не хотїли слухати старшини. Є така гарна старосвітська дума, про Хвеська Ганджу Андибера, гетьмана запорозького. Вона зложена недовго по смерти старого Хмельницького і з неї видко, як тодї вже люде на Українї невірно дивили ся на старшину, прозиваючи її Ляхами за панський дух. В думі оповідаєть ся, як зайшов бідний обдертий козак до черкаської коршми:

Там пили три Ляхи, дуки-срібляники.
Первий пив Гаврило Довгополенко переяславський,
Другий Війтенко нїжинський,
Третїй пив Золотаренко чернигівський.
От вони пили-підпивали, з козака-нетяги насміхались,

На шинкарку покликали:
„Гей шинкарко Горовая, Насте молодая!
Добре ти дбай,
Нам солодкі меди, оковиту горілку ще підсипай.
Сього козака, пресучого сина, у потилицю з хати випихай“.

Але козак-нетяга, випивши доброго меду, став сам на тих дуків гримати:

„Гей ви, Ляхове, вразькі синове, ік порогу посувайтесь,
„Мені козаку-нетязї на покуті місце попускайте,
„Посувайтесь тїсно,
„Щоб було менї козакови-нетязї де на покутї із лаптями сїсти!“
Тодї Ляхи дуки-срібляники добре дбали,
Дальше ік порогу посували.
Козакови-нетязї більше місця на покутї поступали.
Тодї козак-нетяга на покутї сїдає,
Ізпід поли позлотистий недолимок*) виймає,
Шинкарцї молодій за цебер меду заставляє.

Далї виймає з череса червінцї та закладає ними ввесь стіл. Далї закликав до кватирки: аж тут один козак іде, шати дорогії несе, другий — чоботи-сапянцї, третїй — шапку козацьку. Убрали нетягу, і пізнали тодї дуки, що се гетьман запорозький Хвесько Ганжа Андибер. Стали його до себе до компанїї запрошати та медом-горілкою частувати.

То він теє од дуків-срібляників приймав, сам не випивав,
А все на свої шати проливав:
„Ей шати, мої шати, пийте, гуляйте!
„Не мене шанують, бо вас поважають:
„Як я вас на собі не мав,
„То й чести від дуків-срібляників не знав.“
Тодї то Хвесько Ганжа Андибер, гетьман запорозький, стиха словами промовляє:
„Ей козаки, каже, дїти, друзї, молодцї!
„Прошу я вас, добре дбайте,
„Сих дуків срібляників наче волів ізза стола виводжайте.
„Перед вікнами покладайте, у три березини потягайте,
„Щоб вони мене споминали, мене до-віку памятали!“
Тодї ж то козаки, дїти, друзї, молодцї, добре дбали,
Сих дуків срібляників за лоб брали,
Ізза стола наче волів виводжали.

*) Булаву.

Перед вікнами покладали, у три березини потягали,
Словами промовляли:
„Ей дуки, — кажуть, — ви дуки!
„За вами всї луги і луки!
„Нїде нашому братови козакови-нетязї стати
„I коня попасти.“

Під тими дуками представлені тут три полковники козацькі: переяславський, київський і ніжинський, а під тим нетягою — гетьман Бруховецький, отаман кошовий запорозький, що по Юрку Хмельниченку хотїв на гетьманство дістати ся. Він на старшину відказував, а себе за великого приятеля простому людови удавав. Як же гетьманом став, так людей обдирав гірше, ніж ті дуки, і Москві їх запродав. Так і не раз бувало: хто під старшиною яму копав, та на панський дух старшинський нарікав, а як сам на верх дістав ся, — сам таким же зробив ся; хто тільки з простого народу наверх виходив, тягнуло його до панства, хотїв він маєтности мати, підданих держати, роботою їх обкладати. Щоб тому запобігти, треба було инших способів: треба було підданство заборонити, щоб один чоловік до другого, до його особи не міг мати ніяких прав, як пан до підданого; треба було б міру земельну уставити, більше котрої щоб ніхто б землї не мав; треба було зі свобідних земель краєвий фонд установити, який би належав цілій Україні, всьому народови, а з якого давала ся б земля в державу, а як хто перестав на ній робити, до того б фонду поверталась. Та все це такі річі до яких тільки за теперішнїх часів люде стали додумувати ся, а тодї того не розуміли нї старшина, нї простий народ.

Простий народ на Москву надії покладав, вірив, коли воєводи його на старшину підмовляли. Але в Московщинї був такий самий кріпацький дух, і Москва на Україні своїм повірникам, що їй вислугували ся, роздавала землї, селян, і сама ж найбільше на Україні помагала їм кріпацтво заводити, людей приборкувати. А тим часом, противляючи ся старшинї, на перекір їй роблячи, простий народ не добачав і не вмів розріжнити доброго від злого: що старшина хотїла свободу і самостійність Україні забезпечити. Не вмів він від неї того перейняти, в тім помогти, а панським забаганкам зась сказати. Без народу ж не

могла старшина за право українське стояти і піддала ся нарешті Москві: зрікла ся прав і свободи української, а за те від московського правительства всякі права панські на простих людей дістала, грамоти царські та надання. Так упала українська свобода через те ворогуваннє, що старшина панувати хотіла: з чужого ярма народ визволяючи, своє закладала, а люде не попускали, та в тій боротьбі зі старшиною й свою свободу власну прогавили. І не стало анї свободи на Українї, анї людям не покращало: попали таки в підданство та кріпацтво старшині, і та ж Москва помагала тим новим панам у кріпацтві держати своїх людей.

19. Руїна.

Так от старшина хотіла під Польщу вернути ся, аби лиш свободу Україні забезпечити, але люде не хотіли. Москви держати ся — так Москва не хотіла попустити, щоб Україна сама своїми виборними людьми, гетьманом та полковниками правила ся, без воєводів; навпаки, вона все того пильнувала, щоб там своїх воєводів завести, а гетьманську власть укоротити. Й кидали ся і старшина і люде українські то в той, то в сей бік, і не було їм просвітку, а в тих роздорах та війнах тільки сила українська гинула, земля пустіла, люде розбігали ся. І назвав ся той час „руїною“, знищеннєм України.

Виговський з Польщею хотів тримати, забезпечивши самостійність українську, щоб Україна осібним „великим князівством руським“ (себ-то українським) при Польщі була. Але люде не хотіли під Польщу вертатись, Виговського скинули й Хмельниченка гетьманом обрали. Хмельниченко рад був Москви тримати ся, тільки хотів, аби Москва де в чім попустила: щоб воєводів ніде окрім Київа не було; щоб військо московське, яке на Україні буде, гетьманови було послушне; аби бояре московські в українські справи по-за гетьманом не мішались. Він стояв тоді з військом на правім боці Дніпра; воєвода московський закликав, щоб він до нього приїхав про

те умовляти ся. Коли ж Хмельниченко послухав ся й приїхав, військо московське його обступило, скликали раду з тих місць, де люде за Москвою потягали, і там бояри московські зовсїм инші постанови прочитали: гетьманови власти й права ще поменшили, а воєводам щоб іще бути в Переяславі, Чернигові, Ніжинї й инших містах. Хмельниченко згодив ся, бо був у московських руках, тільки ж другого року, як Поляки московське військо погромили, пристав до Польщі, бо в Москві зневірив ся. Тодї Україна розділила ся: правобічна Україна (Київщина) зістала ся при Польщі, а лївобічна (Полтавщина й Чернигівщина) — при Москві. Пішли з того війни великі: Польща хотїла й лївобічну Україну забрати, а Москва — правобічну. І було з того велике спустошеннє, й людям біда.

На лївім боцї гетьманом вибрано Бруховецького, що так до людей придобрював ся. Запобігав він ласки у Москви й Москва помогла йому на гетьманство дістати ся, а тих полковників, що йому противили ся, смертю скарала. За московською волею пристав він на те, щоб Москва з українських людей податки збирала, і завела Москва нові податки на людей. Стали люде дуже на те нарікати й бунтувати, бо не хотїли нових московських податків, а Бруховецький радив Москві непослушні села та містечка палити та побивати. Але люде бунтували ся далї, й Бруховецький побояв ся, що так і його з гетьманства скинуть, і Москва йому не поможе. Тож і він забунтував проти Москви, казав воєводів московських побивати і хотїв із Москвою воювати ся.

На правім боцї Дніпра Хмельниченка вже гетьманом не було, перемінило ся їх кілька, аж настав в 1665 р. гетьманом Петро Дорошенко. Він не хотїв із Польщею тримати, а надумав піддати ся Туреччинї, щоб вона йому помогла від Польщі відборонити ся. Думав він, до сили прийшовши, Україну до купи злучити й Москву змусити, щоб зіставила Україну тільки під зверхністю царською, а українські справи лишила самим Українцям порядкувати і в гетьманську управу не мішалась. Бруховецький тодї Дорошенка закликав, аби йшов Москву воювати. Дорошенко прийшов, але тодї всї люде з лївобічної України до нього пристали, а Бруховецького вбили за його невірність.

Так став був Дорошенко гетьманом обох сторін Дніпра і сподівав ся, що тепер Москва згодить ся на те, чого він хотїв — Українї свободу забезпечити. Але саме під той час стала ся в його сїмї пригода, і він, покинувши військо, спішно поїхав до Чигирина. Тодї московські воєводи почали свою роботу між Українцями, і ріжні люде стали говорити, щоб таки Москви тримати ся, аби лиш свободу попустила Українї. Полковника Многогрішного, котрого Дорошенко замісць себе лишив, гетьманом проголосили. Але й Многогрішний того-ж від Москви допевняв ся , що й Дорошенко — аби вона в українські справи не втручалась. Московські бояри стали водити та пробувати, котрий поступить зі свого, Дорошенко чи Многогрішний. Многогрішний був слабший і пристав на московські бажання. Тільки недовго гетьманував, бо його старшина не любила і скинула, а собі нового гетьмана вибрала — Самойловича, Поповича прізвищем.

Дорошенко тим часом накликав Турків, аби йшли помогти йому Україну визволяти — усю, де лиш живе український парод, від Перемишля аж до Путивля; так йому Турки обіцяли. Дорошенка держала ся Київщина, полуднева Полтавщина й Запорожжє. На Запорожжі тодї верховодив Сірко, славний лицарь — він дуже Москві противив ся, особливо відколи на Сибірі побував, боярами без вини й права засланий. Але як довідали ся, що Дорошенко піддав ся Туркови, багато людей від нього відкинуло ся, бо люде Турків бояли ся й ненавиділи як бусурменів, татарських братів, і з Київщини багато людей стало тїкати за Дніпро. В 1672 р. прийшли Турки Дорошенкови в поміч, вигнали Поляків з Київщини, Браславщини й Поділля, й віддали сї землї Дорошенкови. Але сей турецький похід ще більше тутешнїх людей настрашив: особливо те їх гнївало й страшило, що Турки малих хлопців забирали, турчили їх і в турецьке військо потім віддавали. Дорошенко тодї переговорював із Москвою, що піддав ся б їй, як би вона його на самім правім березї гетьманом лишила і в справи тутешнї не мішала ся. Але Самойлович відмовляв московських бояр від того, бо Дорошенка бояв ся, та й Польща на те не приставала. А з Польщею Москва недовго перед тим, в 1667 р., таку угоду

зробила, що вся Україна на правім боцї Днїпра, окрім Київа самого, Польщі зістаєть ся, а лївобічна під Москвою має бути. Дуже Українцї за се на Москву тодї нарікали, що вона Україною з Польщею подїлила ся — як би була схотїла всю Україну при її свободї держати, то Україна цїла б при Москві лишила ся.

Дорошенко ще кілька років на правім боцї держав ся. Завзятий козак був, не хотїв Москві пiддати ся. Все думав якось тої свободи дійти. Але що мало не всї його покинули й люде за Днїпро повтїкали, не хотячи під Турком жити, то й він в 1676 р. піддав ся, як Самойлович із московським військом прийшов його з Чигирина виганяти. Хотїв у спокою свою старість дожити, коли не вдало ся те, що він думав — Україну визволити, цїлу до купи злучити й над нею гетьманувати. Але Москва казала йому в московські краї їхати, і там він і вмер.

Мов орел той приборканий,
Без крил та без волї,
Зneміг славний Дорошенко,
Сидячи в неволї.
Тай умер з нудьги. Остило
Волочить кайдани!
І забули на Вкраїнї
Славного гетьмана.

Самойлович тодї й решту людей з Київщини за Днїпро зігнав і Київщина зістала ся пусткою. Москва відступила полудневу Київщину й теперішню Херсонщину Туркам, аби з ними помиритись. Невдовзї потім одначе кілька полковників, між ними Семен Палїй, полковник хвастівський, стали знову людей в Київщинї й Браславщинї садити, козаччину заводити, з Татарами та Поляками воювати.

20. Мазепині часи й скасованнє гетьманщини.

Самойлович іще десять лїт був гетьманом по пiдданнї Дорошенка. Але таки не потрапив московським боярам і вони казали

старшинї його скинути, а вибрати на його місце ґенерального осаула, Івана Мазепу. Самойловича ж на Сибір заслано, як Многогрішного перед тим, хоч вини нїякої анї за сим, анї за тим не було.

І Мазепа довго потрапляв Москві, хоч то й дуже тяжко було, бо тодї новий царь Петро ріжну службу Українцям загадував, казав козацькі полки в далекі сторони посилати, кріпости будувати, канали коло Петербурга копати, де сила силенна козаків від повітря незвичайного й води погинула. Дуже за те люде відказували на Москву й на Мазепу, що їй вислуговуєть ся. Не любили також Мазепи, як і Самойловича, що з панами — старшиною тримає, помагає їй панство на Українї заводити.

Петрик Іваненко, канцелярист військовий, з Запорожцями й Татарами пробував Мазепу скинути, Україну від нових панів визволити. Але Мазепу Москва боронила, а народ уже так від тих віковічних воєн і повстань утомив ся, що й не рушив ся.

Але Мазепа не був Українї ворог, любив її і багато доброго для неї робив: приміром, за школи дбав і їм помагав. Він сам був на Москву недобрий, що вона так Українцями розпоряджає, нї за що вже має й його, гетьмана, й українські права. В тім часї царь Петро воював з королем шведським Карлом, великим войовником. Здавало ся, що Карло побє Петра, і Мазепа задумав з Карлом звязати ся, від Москви відірвати ся й заложити особну українську державу під зверхністю шведською. Знаємо, що й Хмельницький подібне задумував у спілцї зі Шведами.

Карло на Україну прийшов, і Мазепа зі старшиною до нього прилучив ся. Запорожжє до них теж пристало. Але народ на Українї не рушив ся: раз через те, що взагалї Мазепу не любив і йому не вірив, та й зробив се все Мазепа занадто несподївано: ще вчора Москві вислугував ся, а тепер її покинув. А головнїйше через те, що московське військо стояло на Українї, й всї його бояли ся. Зараз же на першу вістку те військо здобуло Мазепину столицю — Батурин і страшенно поруйнувало, людей побило; Січ страшенно знищило і всїм страху нагнало. Як же Україна не рушила ся, то багато і з тої старшини, що з Мазепою до Шведів пішло, почало назад до Петра вертати ся.

Було се в р. 1708, а на другий рік царь Петро Шведів під Полтавою побив — за далеко вони від свого краю відбили ся. Карло — втїк до Туреччини, а з ним і Мазепа зі старшиною. Мазепа скоро вмер, а старшина, що з ним була, вибрала гетьманом Пилипа Орлика, писаря ґенерального. Надія була на Турків, що вони будуть воювати з Москвою й за Україну вступлять ся. Біда тоді не одного старшину навчила; вибираючи Орлика, вони такі закони для України зложили, на спосіб конституційний, що дуже добрі б були — тільки що тій старшинї з тями законами не довело ся на Україну вернути ся.

Турки почали війну з царем Петром і їм пощастило: тепер Петро за далеко загнав ся, як перед тим Карло. Турки його обступили зі своїм військом і так як у руках мали. Мусїв Петро приставати на те, чого Турки хотїли. Між иншим вони й сього вимагали, аби Петро від України відступив ся. Та Петро дав хабаря турецькому мінїстрови, і умову про се написали так неясно, що Москва казала потім, що се не говорить ся про ту Україну, яка під московською рукою зістаєть ся. Туреччина вправдї за се почала знову війну, але з того нїчого не вийшло, й зістав ся Орлик гетьманом на чужій сторонї.

Царь же Петро задумав скористати з прилучення Мазепи до Шведів, щоб зробити кінець гетьманщинї. Хоч Україна не вся пішла за Мазепою, але Москва, як я вже казав, від давна того пильнувала, щоб права українські поволї вкорочувати, а тепер та Мазепина історія давала добру нагоду, щоб „Малую Россію к рукам прібрать“, як Петрові мінїстри та ґенерали казали.

Устрій на Українї по Хмельниччинї був такий. Україна, яка стояла під гетьманською управою, подїляла ся на полки. За Хмельницького було вісїм полків на правім боцї Днїпра і вісїм на лївім. Пізнїйше, як правобічна Україна відійшла під Польщу й спустїла, було на лївім боцї десять полків: Стародубський, Чернигівський, Нїжинський, Київський (він був переважно на лївім боцї, хоч сам Київ на правім), Прилуцький, Переяславський, Лубенський, Миргородський, Гадяцький, Полтавський. Кождий полк подїляв ся на сотнї, так як тепер повіт подїляєть ся на волости, тільки до сотнї належали й села, і містечка,

Наші гетьмани.

Богдан Хмельницький.

Іван Виговський.

Петро Дорошенко.

Іван Мазепа.

і міста. В кождій сотні козаки, що в тій сотні жили, вибирали сотника. Сотники з иншою полковою старшиною й з козаками того полку вибирали полковника. Старшина й козаки з усїх полків на військовій раді вибирали гетьмана. Сотник у своїй сотні, а полковник у полку — мали власть не над самими тільки козаками, але над усїми людьми, що в тій сотнї чи полку жили. Але міста мали свій власний суд і управу (звав ся маґістрат або ратуш), і хиба відти якісь справи переносили до полковника або до гетьмана. Всякі важнїйші справи полковник мав рішати по нарадї в полковою старшиною, а гетьман із ґенеральною. Ґенеральна старшина була така-ж, як полкова: обозний, суддя, осаул і писарь, тільки звуть ся ґенеральними, то значить — що вони для цїлої України. В важнїйших справах гетьман скликав полковників й иншу старшину, а в найважнїйших — військову раду, то-б-то й простих козаків з полків. Військова ж рада могла й сама зібрати ся, як бачила що недобре; могла й скинути самого гетьмана. Підібний лад мала й Слобідська Україна, теперішня Харківщина: теж поділяла ся на полки, але не належала до гетьмана, тільки московські бояри над тими полковниками власть мали.

Такий був лад на Українї — виборний. Як Хмельницьких до Москви приставав, то Москва обіцяла, що в той лад мішати ся не буде й його переміняти не стане. Але насправжки, то поволї, при кожнїй нагодї, особливо при кожній змінї, як новий гетьман наставав, московські бояри все вкорочували українські права і все більше в устрій український мішали ся. Приміром, завели вони так, що гетьмана не можна було скинути й нового вибрати без царського позволення, і гетьман тільки тодї мав власть, як його царь затвердив; а на дїлї потім на те зійшли, що московські бояри зі старшиною умовляли ся, кому гетьманом бути, і його без правдивої військової ради, без козаків настановляли. Військової ради й зовсім не скликали. До полковників московські бояри по-за гетьманом писали і від них листи й скарги приймали, і так полковники більше дбали про московську ласку, а гетьмана не слухали. За царя Петра став полковників царь іменувати, без гетьмана і без козацької ради, а визначав людей навіть не тутешнїх, а московських офіцерів,

і ті нї гетьмана, нї нікого на Україні не слухали, а робили, що хотїли.

Гетьмана царь Петро, потім як Мазепа до Шведів пристав, позволив ще вибрати, аби в тій небезпечній хвилї Українцїв не дражнити. Але ні в чім йому власти не давав, а сам скидав і визначав полковників та иншу старшину. До гетьмана приставив двох комісарів, які мали за гетьманом наглядати. Держав при нїм своє військо московське й казав жити не в Батуринї, як перше, а у Глухові, ближше до московської границї. Потім (1722 р.) визначив шість офіцирів і одного бриґадира з московських полків і приставив їх до гетьмана, аби вони скарги на українську старшину й суди приймали, переглядали всї писання, які в гетьманської канцелярії виходять, збирали сами всї податки й гроші. Звало ся се — „малороссійская коллеґія“. Вона відібрала всяку власть від гетьмана і козацької управи, а щоб люде не нарікали, царь розписав, що се він її заводить, аби від старшини людям кривди не було. Але від тої колеґії робили ся кривди ще гірші, а заразом по Україні московські кріпацькі порядки від самої Москви ще більше ширили ся.

Та хоч за тою „малороссійською колеґією“ гетьман сливе вже нїчого й не значив, але Петро все таки й того імени не хотїв. Як умер гетьман Скоропадський, що був по Мазепі гетьманом, то Петро маніфест такий видав, що гетьмана вибирати не будуть, бо царь мусить добре надумати ся, аби вірного чоловіка на гетьманство знайти, бо попереднї гетьмани були зрадники. Тимчасом же, мовляв, буде Україною правити ґенеральна старшина разом із малороссійською колеґією. По правдї ж рішив Петро так, що гетьмана більше на Україні не має бути, а правити буде власне малоросійська колеґія.

21. На Українї заводять ся росийські порядки.

Наступники царя Петра не були такі завзяті, та й бояли ся дуже дражнити Українцїв, і ще два рази дозволяли вибирати гетьманів: в р. 1727 був вибраний гетьманом Данило Апостол

і був на гетьманстві 7 літ (умер в 1734 р), а потім в р. 1750 був вибраний Кирило Розумовський і гетьманував до р. 1764. Та то тільки слава була, що гетьмани ті були вибрані, бо старшина вибирала того, кого їм від царя або цариці казано вибрати, а козаки до того вибору вже нічого не мали. І в управі своїй ті гетьмани не мали великої сили, у всім мусїли слухати, що їм царські міністри з Петербурга казали. Та Українцї хотїли бодай хоч таку обчухрану самоуправу, — автономію, по теперішньому кажучи, — затримати, коли ліпшої не можна було дістати. Але цариця Катерина не хотїла й тої обчухраної дальше держати, і казала Розумовському, аби сам просив ся з гетьманського уряду на спокій. Хоч не з доброї волї, мусїв Розумовський послухати, й цариця його в 1764 р. з гетьманського уряду звільнила, а за послушність дала йому на вічність переведикі маєтности на Українї, що на гетьманську булаву перед тим належали (Гадяччина і Биківська волость).

Українцї за гетьманством і давнїйшими порядками дуже жалували, і в 1767 р., як цариця скликала комісію, для видання нових законів та казала висилати до неї всякого стану людям своїх депутатів і давати їм наказ, чого мають старати ся, то на Українї й пани, й козаки, й міщане (від селян не було депутатів) — всї просили аби назад вернено „статтї Богдана Хмельницького“, се-б-то такі порядки, як за давнїйших часів були, — щоб була на Українї автономія. Але правительство российське на те не зважало. Катерина постановила, що гетьманам більше не бути, аби й память про них забула ся. Тимчасом мала правити малоросійська колеґія, а в ній — трьох Українцїв, а трьох Росіян, четвертий прокурор, пятий голова — теж Росіяне. Але незадовго мали покасувати все чисто, що з українських порядків зіставало ся, в тім і ту колеґію, а завести мали порядки зовсїм российські.

Правительство то так представляло, що в українськім устрою, в судах і канцеляріях непорядки великі були, для того воно завдить порядки российські, аби людям не було кривди, і пани-старшина їх не утїсняли, в підданство та кріпацтво собі не переводили. Але як самі Українцї хотїли зробити собі ліпший порядок, то в тім їм правительство не помагало, а перешкоджало,

бо хотїло скасувати всї українські порядки, аби не було нїякої ріжницї між Україною й Московщиною, й скрізь аби московські чиновники правили. По смерти Скоропадського полковник чернигівський Полуботок, що наказним гетьманом був, себ-то місце гетьмана заступав, чуючи, як царь Петро закидає Українцям про непорядки, й сам таки деякі непорядки бачучи, почав робити лїпші порядки в судах, в управі полковничій. Але царь Петро зараз казав його забрати до Петербурга й тут його наче бунтівника всадити до вязницї, і там він сидів, доки не вмер. І инші, хто хотїв українські права, — автономію українську — боронити, тї теж попадали у вязницї, уряди їм, маєтки відбирали, а що найменьше — ласку правительства тратили. Тим же, що були правительству покірні, українських прав не обороняли, або й самі помагали їх ламати, тим всяка ласка була, тим царські грамоти йшли на великі землї, на маєтки, що до їх урядів належали, на тї землї, що вони загарбали, потвердження й надання царські давали. І бачучи, що правдою нїчого дійти не можна, окрім прикростей, а податливим — маєтки та уряди, то й инші, хоч і бурила ся у них совість, затихали та під лад правительству йшли, щоб коли не можна вже свободи мати, то хоч кишенї собі й дїтям своїм наповнити. І так, як автономія українська пропадала, зростало українське панство. Туди правительство Україну вело. Хоч казало, що то воно для того в українські справи мішаєть ся, аби селян від панів, від старшини боронити, а на дїлї полекшї з того людям не було нїякої. Від росийських властей такі-ж здирства й неправди дїяли ся, ще й гірше, нїж від козацьких. А послушній старшинї тї власти росийські помагали землї загарбувати, селян і козаків у підданих повертати. Панщизняні порядки по московському позаводили, — і так укінцї старшинї за те що вона самоуправу, права українські стратила, селянською свободою, кріпацтвом заплатили.

Бо то треба знати: як за Богдана Хмельницького панів із України вигнано, то були всї люде вільні; тільки де-що трохи підданства лишило ся на землях манастирських та православних владиків. Заможнїйші люде писали ся в козаки й мали службу військову служити, а инші в селяне — мали податок до скарбу військового давати. Землї було багато вільної, так

що хто хотїв, собі по силї своїй під господарство займав, а багато землї зіставало ся за громадами, спільної. Та вже тодї люде заможнїйші, старшина особливо, собі землї позаймали значнїйші частки. Потім люде з-за Днїпра далї приходили, але вже для них землї вільної бракувало; багато присїдало ся до заможнїйших козаків, що більше землї мали, а инші на землї старшинській, і мали давати данини, чи в роботї помагати свому панови. Тої старшини, панів доморoдних множило ся, і охоти до землї та мужика у неї прибувало, як бачили, що з того дохід добрий іде. Розхапували ґрунти громадські, або такі, що до урядів належали (ранґовї звали ся): се-б-то, приміром, з такого і такого села доходи мали йти на полковника чернигівського, — хто на тім урядї був, а котрийсь полковник се село на вічність собі і своїм дїтям забирав. Инші, особливо котрі високих урядів не мали, землю у козаків та селян купували — говорило ся, що купували, а властиво відбирали, змушували за що небудь віддавати. А що козацьких ґрунтів властиво не вільно було купувати, то полковники козаків переписували в селян і землї купували, чи забирали, а ті беззeмельні селяне чи козаки на панських землях мусїли вже сидїти й панськими підданими ставити. З початку ті поддані тільки щось небагато в господарстві свому панови помагали. Але далї — вже й панщину бачимо, і осип вівсом чималий давали, а далї — ще більше, так хоч би в Польщі або Московщинї.

Так не минуло сто лїт від Хмельниччини, а вже на Українї тільки козаки та міщане ще були свобідні, а селяне — то всї в підданстві, і землї, крім козацьких та церковних, всї за панами були — за тими новими панами з своєї таки козацької старшини, що „дуками срібляниками“ їх дума називала. Тільки те все ще не було міцне. Ще памятали люде недавні часи — звідки ті маєтки пішли і звідки ті пани взяли ся. І селяне ріжні ще своїх прав доходили. Ще вільно було їм від одного пана до другого переходити і тому не можна було їх обтяжати так дуже. Аж тодї сї маєтки ставали кріпкі та певні, як пани — старшина понадїставали грамот царських на ті землї і на селян, що всякою неправдою загарбали, або й на ті землї та селян, що ще не встигли загарбати. Дїставали вони ті грамоти,

мовляв, за „заслуги“ свої — що прав українських не обороняли: ні в чім Москві не перешкоджали, і так за ті „заслуги“ загарбали землї й людей. А цариця Катерина заборонила переходити селянам з під пана до другого пана (р. 1763), а потім і всякі кріпацькі порядки, які були в Московщинї, всяке право панів до селян і пiдданство своїми указами завела (р. 1783). Українські пани були зрівняні в правах з дворянами російськими (р. 1785).

Трохи вільного духу зіставало ся ще на Січі запорозькій. Як Мазепа до Шведів пристав, то й Запорожцї пристали; тодї царь Петро казав Січу зруйнувати, й Запорожцї перейшли на землї татарські, в Алешках новий Кіш заложили. Але затужили за старими місцями і впросили ся, що їх цариця Анна назад прийняла й позволила вернути ся на Запорожже. Тут вони й жили та від Татар Україну боронили. Але як цариця Катерина постановила всї козацькі порядки скасувати, то й Січу задумала знищити. В 1775 р. вислала вона військові команди по запорозьких землях, аби повідбирали зброю від Запорожцїв, що розійшли ся на рибу, та на пасіки. Потім вислала військо на саму Січу. Несподївано обступило воно Січу й ґенерал оголосив Запорожцям, що цариця Січу касує: аби зложили зброю й розходили ся по своїх місцях, на Україну. Як грім се вдарило Запорожцїв: не ждали вони того, не гадали. Одні хотїли не давати ся й обороняти Січу, але старий кошовий Калнишевський й инші почали гамувати та радити піддати ся. І піддали ся. Москалї забрали зброю, клейноти, грамоти козацькі, а старого Калнишевського з иншою старшиною закували в кайдани та й до вязницї відвезли — хоч він же намовляв Запорожцїв до згоди. Відвезли його на край світа, в Соловецький манастир, і він там 25 лїт просидїв у вязницї страшній, самітній і в нїй вмер — на страх Українцям. Але багато Запорожцїв не хотїло гречкосїями стати, як вони казали: пішли в Туреччину і там нову Січу над гирлами дунайськими заложили, як у піснї співаєть ся:

Ой не гаразд, Запорожцї, не гаразд зробили,
Що степ вільний, край веселий тай занапастили!

Наступила чорна хмара, і дощик із неба,
Зруйнували Запорожже — буде колись треба!
Ой чи треба, чи не треба, нічого робити!
Буде добре Запорожцям і під Турком жити.

Більшість тих Запорожців потім послухала московської поради, вернула ся до Росії й їх оселили на Кубані — відти українські кубанські козаки. Мало хто на Дунаю лишив ся.

По скасуванні Січі за кілька літ (р. 1783) скасовано й козацькі полки на Україні та заведено рекрутчину: мусіли Українці в російських полках служити. Ввесь козацький устрій скасовано, заведено на його місце ґубернії, такі як у Росії. З тої части України, що під Росією була, вроблено пять сих ґуберній (або намісництв, як їх инакше називано) Київську, Чернигівську, Новгородсіверську, Слобідську і Новоросийську.

Українці дуже тим смутили ся. Де-які подумували навіть про те, чи не можна б силою добути ся, аби старі порядки вернено. Знаємо, що до Берліна приїздив в 1791 р. від Українців один пан, Капніст на імя, й питавсь, чи Прусія не помогла б Українцям, що дуже тужать за своїми старими правами й хотіли б вернути собі давній козацький устрій. Та Прусія тоді не хотіла воювати з Росією і так з того заміру нічого й не вийшло.

22. Гайдамаччина. Кінець Польщі.

Таке діяло ся в Гетьманщині, що під Росією була. В тій же Україні, що зіставала ся під Польщею — в Галичині, на Волині, на Поділлю західнім (де Камянець), народнє повстаннє за Хмельницького тільки перешуміло, як коротка буря, і потім усе по давньому пішло. Ще сильнійше по нім стала Польща панувати, ще більше польщина почала все українське витискати, бо хто сміливійший був, завзятійший між тутешнім людом українським, — пішов до козаків, на ту Україну, де боротьба з Польщею йшла, а лишило ся що плохіще та смирнійше, та ще низче перед Польщею голову похилило.

В Київщині та Браславщині — по Случ, по Бар та Межибож — козаччина з Польщею сильно борола ся, не хотїла Полякам давати ся. Але як розділила ся Україна на правобічну та лївобічну, як Москва правобічну Україну сама Польщі відступила, — трудно стало бороти ся. Люде, наскучивши тою війною, не хотячи під Польщею бути, стали за Дніпро тїкати. А як Дорошенко піддав ся, то козацьке та московське військо за Дніпро перегнало й решту людей, що ще в полудневій Київщині зістали ся. Потім, як я то вже згадував, Семен Палїй та инші полковники почали тут козаччину наново заводити, людей скликати. Багато і з-за Днїпра сюди назад тїкало, скоштувавши нової задніпрянської панщини. Як трохи змогла ся та козаччина, то задумав Палїй з-під Польщі відірвати ся й пристав до Мазепи. Але Мазепа бояв ся Палїя, бо Палїя люде дуже любили: побоював ся Мазепа, — а-ну-ж той на його місце гетьманом стане. Закликав його до себе нїби на пораду, вхопив, та й вислав на Сибір.

Та по тім не довго й Палїєва козаччина простояла. Як по невдалій війнї в Турками цар Петро вдруге відступив ті краї Туреччинї, то казав знову людей перегнати за Дніпро. Забрала одначе ті краї не Туреччина, а Польща (в 1714 р.). Стали збирати ся на тутешні краї знову польські пани, внуки та правнуки тих, що тут перед Хмельниччиною панували. Почали села та міста наново закладати, людей скликати, обіцяючи їм ріжні полегкости на довгі лїта. Стали люде стягати ся, й незадовго залюднила ся наново та Київщина й Браславщина.

Але люде памятали про недавню козаччину й на тутешнїх панів лихим оком поглядали. Особливо, як проминули вільні лїта та позаводили пани панщину. Збирали ся ватаги ріжного вільного люду, волочили ся по тутешнїх краях та панів розбивали. Прозвано їх гайдамаками. Як Запорожцї з-під Татар вернули ся, то від них найбільше привідцї до таких ватаг гайдамацьких виходили, а до них ріжні люде приставали, як вони на Україну приходили, палили та руйнували панські двори. Для оборони пани держали двірських козаків, — зі своїх підданих набирали та військової муштри вчили; але й вони не раз до гайдамаків приставали. В 1734 р., як умер тодішнїй польський король

і пани сварили ся між собою та били ся, кому новим королем бути, так гайдамаччина тодї мало не цїлу Київщину, Браславщину, Поділлє зайняла. Селянство тут на панів підняло ся. В Браславщинї такий полковник Верлан знайшов ся: він був старшим над двірськими козаками у одного пана, але пристав до повстання, став між селянами козаччину заводити, з селян полки козацькі творити. Насилу Поляки потім, як уже короля вибрано, те повстаннє задушили, до помочі упросивши московське військо.

Потім знову дуже сильна гайдамаччина і народнє повстаннє було в 1750 р., а ще більше в 1768 р. Се звалось Коліївщиною. Тодї Поляки пробували в Київщинї унїю завести, а православні не давали ся. У медведівському манастирі коло Чигирина в послушниках був Запорожець Максим Залїзняк, так він зібрав запорозьку ватагу та з нею пішов на Україну панів бити. Сила людей тодї повстало; пішла поголоска, що від цариці Катерини прийшла така золота грамота, аби люде на Українї повставали, Ляхів та Жидів побивали. Стали пани та Жиди тїкати, ховати ся по кріпостях сильнїйших. Найбільше поховало ся в Уманї. Але сотник — старший над двірськими козаками уманськими — Іван Гонта до гайдамаків пристав: думав, що прийшов час Україну визволяти, та що Москалї в тім будуть Українцям помагати. Умань тодї гайдамаки здобули й чимало побили Поляків та Жидів — хоч і не було воно так страшно й кріваво, як то люде потім оповідали. Але тимчасом король польський знову до цариці Катерини удав ся, просив військо на гайдамаків прислати. Гайдамаки сподївали ся, що російське військо буде їм помагати і самі до нього йшли, як їх кликали; Москалї ж їх ловили та Полякам піддавали, а ті нелюдськими карами карали: стинали, руки, ноги рубали; з Гонти, кажуть, шкуру з живого здрали. Так повстаннє задавили.

Скоро одначе й Польщі прийшов кінець. Сусїдні держави — Росія, Австрія і Прусія — бачили, що вона зовсїм ослабла, немає нї війська, нїякої сили, і вічні в нїй сварки та війни між панами. Вони змовили ся її між себе розібрати, і в 1772 р. зробили се: Росія взяла Білорусь, Австрія — Галичину, Прусія — землї коло Балтійського моря. Инші землї, в тім і Волинь

та Київщина, ще при польськім королї зістались. Але двадцять лїт пізнійше (1793 р.) Росія змовила ся з Прусією і знову від Польщі землї забрали; Росія взяла Волинь і Київщину. Поляки зробили повстаннє, та те повстаннє російські війська здавили, і потім сусїди Польщу до решти подїлили. Не стало Польщі зовсїм.

Але хоч не стало Польщі, то Українцям не стало через те лїпше, особливо в тих землях, що до Росії перейшли. Польські пани далї панували над українським селянством, а навіть пануваннє їх стало ще тяжше, бо тепер полїція й військо селян за кожний непослух панам тяжко карали. Стало панам ще лїпше й безпечнійше, як за Польщі, а людям — ще гірше. Як то в піснї співаєть ся:

Була Польща, була Польща, а стала Росія,
Не заступить син за батька, а батько за сина.

Селяне вправдї памятали инакші часи та хотїли вернути козаччину. Як війна була з Наполеоном і потім як польське повстаннє було, так правительство кликало в Полтавщинї добровольцїв, аби в козаки йшли, й обіцяло, що за те в козаках зістануть ся, не будуть рекрута давати. Багато йшло через се в козаки, але потім тих козаків на Кавказ погнали та й там оселили. В Київщинї, як Кримська війна була (1855 р.), так люде просили ся в козаки, надїяли ся, що потім від панщини вільні будуть. Але не справдило ся то все.

В Австрії вже імператор Йосиф, скоро по тім, як Галичину під Австрію взято, хотїв селян із підданства увільнити, і де-що вже зробив для їх полегкости. Але він скоро вмер, і се дїло по нїм припинило ся; аж у 1848 р. панщину в Галичинї та на Буковинї скасовано. В Росії ж тільки в 1861 р. селяне з кріпаків стали вільними людьми.

23. Українство підупадає.

Як пропала гетьманщина, здавало ся, що вже українському народови прийшов кінець.

Галичину й Волинь давно опанувала вже польщина, тепер захопила й Київщину. Селянство працювало як худоба в ярмі на польських панів, а що з українського люду хоч трошечки підносило ся, те зачинало говорити по польськи, присвоювало собі польські звичаї й поведінки. Попи, ченці ледве що читати вміли наше письмо. Ледве-не-ледве коли виходила книжка по нашому, та й то церковна. В школах манастирських (так званих василіянських) вчили по польськи; тільки дяки-бакалярі вчили по селах нашого читання та письма.

З кінцем XVII в., за Мазепиних часів, завели владики унію потихеньку, непримітно: дістали ся на владицтва як православні, а помалу завели унію. Сим разом тутешній український люд був так пригнічений, що й не пробував бороти ся. Бороло ся якийсь час львівське брацтво, та й воно згодом унію прийняло. Була то велика побіда польщини. Тільки самі Поляки своє діло попсували, бо унію зневажали — мали її за щось низше від католицької віри, за віру мужичу. Тому й унія не затерла границі між польським і українським, і згодом, як народ привик до неї, стала унія такою ж „руською вірою“, прикметою українського тутешнього люду, галицького, а відміною від польського, як перед тим була віра православна. На Поділлї ж, на Волині і в Київщині, де завели унію, скасувало її российське правительство, як сї землї перейшли від Польщі. Найдовже задержала ся вона була в Холмщині й на Підляшші, — аж в 1876 р. скасовано її тут силоміць проти бажання народу, що встиг до унії привикнути. Тому багато, не хотячи стати православними, попереходило тоді на католицьку віру й стало Поляками.

По гетьманщині ж — на лївобічній Україні та Слобідщині ширила ся московщина. Про се багато старало ся саме московське правительство: не тільки щоб на Україні не було инакшого устрою, але щоб Українці нічим не ріжнили ся від Москалів прийняли їх мову, звичаї й з ними зовсім змішали ся. Ще як Мазепу на гетьманство настановлено, то бояре московські наказали гетьманови й старшині того пильнувати, щоб Українці женили ся з Московками, і всякими иншими способами дбати про те, щоб український народ тїснійше злучити з московським, щоб не було знаку, що Україна — то щось осібне. Царь Петро заборонив

друкувати книжки українською мовою, або такою книжною мовою, що хоч трохи заносила українською, а ріжнила ся від уживаної в российських краях — щоб не було в українських книжках ніякого „асобаво нарєчія“. До того визначено осібних наглядачів, „цензорів“, аби переглядали книжки. Навіть як схотіли в Київі видрукувати акафист св. Варварі, написаний самим київським митрополитом, то наперед велено перекласти його на российську мову. І пізнійше таке було. За цариці Катерини київська Лавра просила позволити їй надрукувати українські букварі, бо российських люде на Україні не хочуть купувати, — то й того не позволено.

По школах почали вчити по российськи, і хлопцям учителї мали мову виправляти, аби говорили так, як Москалї. Навіть по церквах велено, читаючи або служачи, так слова вимовляти, як Москалї вимовляють. Хотїло правительство, щоб Українцї згодом зовсїм на российську мову перейшли, а свою закинули.

Що правда, українську старшину і не приходило ся до того дуже силувати та нагинати. Вона й сама старала ся як можна відріжнити ся від українського люду, зпоміж котрого вийшла так недавно. Посилала своїх дїтей в школи московські, німецькі, навіть польські, не тільки для лїпшої науки, але також і для того, щоб вони відвикли від української мови та українських навичок. Щоб люде справдї вірили, що вони „благородні“, та забули, що їх дїти були такими ж самими гречкосїями, як ті їх „піддані“, котрими вони тепер торгували та котрих міняли, як собак. Через те ж, а також і для того, аби піддобрити ся российському правительству, заробити собі гарну службу або маєтність, тисли ся українські старшенята на службу до Петербурга, до Москви й там справдї ставали чистими Росіянами, яким потім уже українське слово й українські звичаї „смердїли дьогтем“, здавали ся „мужичими“.

Здавало ся, приходив уже кінець українській мові, а з нею й українському народови. Бо мова — се душа народна, і мало котрий народ живе й чує себе, стративши свою мову. Навіть люде, що любили свій український народ і хотїли для нього добра, приймали чужу мову, бо здавало ся — українській мові вже прийшов край, уже вона вимирає, нї до чого не здатна. На

Україні лївобічній, в Черниговщинї та Харківщинї, наприклад, в тих часах жив славний чоловік Григорій Сковорода, перший український філософ, се-б-то такий чоловік, що роздумує над самими основами людського й світового життя, всьому найперших причин доходить. Він цурав ся панства, цурав ся багацтва, любив простий народ, ходив по Україні, не маючи притулку та навчаючи людей, як треба жити. Його піснї та байки любили люде слухати й переймали з них багато. Але він складав їх не рідною українською мовою, а мішаною, близшою до російської. А в західній Українї — в Галичинї й на Волинї — навіть ті люде, що вірно любили свій народ, сливе не писали вже инакше, як по польськи — бо, здавало ся їм, що українська мова нї на що мудре нездатна, що то справдї проста, мужича мова, тай годї.

Здавало ся, кажу, що справдї приходив кінець українству — в однїй части України від московщини, в другій — від польщини. Але так не стало ся, на щастє. І в самий той лютий, найгірший час, коли Україна так підупала, — починає справа повертати на лїпше, починає українство відроджувати ся. То так як дерево, що привяло було, здавало ся — вже й засихати починає, а потім від повітря, від води починає знову приходити до сили, віджива, відмолоджуєть ся!

24. Українство відживає.

Перші познаки переміни на лїпше з українством показали ся в Галичинї. Австрийське правительство, що в 1772 р. сей край від Польщі забрало, побоювало ся польських панів і не хотїло, аби вони таку силу мали над українським народом. Я вже згадував, що тодїшнїй імператор австрийський Йосиф почав заходити ся коло того, щоб селян із підданства визволити і власть панів над ними вкоротити. Він же хотїв піднести освіту та науку між Українцями, наказав заводити школи меньші й більші по Галичинї, а в них щоб учили „місцевою народньою мовою“, се-б-то українською. Як у Львові закладано унїверситет (в 1784 р.), то визначено кілька прфесорів, аби „руською,

се-б-то українськoю мовою науку викладали, а при университеті зроблено „ліцей“ (щось так як ґімназія), де б українських хлопців підучувано до університетської науки, і там наука теж уся мала вести ся народньою мовою. Але тутешні Українцї тодї ще не вміли з того всього добре скористати. Вони вже відвикли від народньої мови, себ-то привикли за панами уважати її за мужицьку, нездатну для науки, для книжки. Тому замісць чистої народньої мови уживали в тих школах і в книжках мови мішаної з української, церковно-славянської, польської й московської, думаючи, що вона буде ліпша, делїкатнїйша, „образованїйша“. Тимчасом була вона незрозуміла й чудернацька, через те негарна й до ужитку нездатна. Тому що її, а не народню мову пробували в школах заводити, се багато освітї зашкодило. Про те багато знаходило ся таких, що її боронили, дуже довго, аж до наших часів, хотїли не прийняти мови народньої, називали її мовою мужицькою, мовою пастухів і свинопасів. А того не знали, що до освіти та науки повинно все вживати ся мови природної, рідної, такої, якою дїти з-малку научують ся говорити. Се вже в XVI віцї тямущі люде на Українї зрозуміли, й тодї церковні й усякі книги „простою“ мовою толкували й перекладали.

А тимчасом змінило ся не одно на гірше. Як імператор Йосиф умер, взяли знову пани велику силу й усе, що робило ся для селян, припинили. Постарали ся вони у властей, що в школах народнїх, навіть найменьших, заведено замість української мови мову польську (1816). Всякі старання про народню просвіту стрічали ся з великими перешкодами. В Перемишлї завязане було таке просвітне товариство, то навіть і робити йому нїчого не дали. Але таки зовсїм спинити тої роботи не могли анї пани, анї власти, що їм помагали, бо вже повіяв новий вітер з України.

На Українї хоч як московщили ся панські верхи, але все таки не вигасала зовсїм любов до української мови, до українських пісень, звичаїв і української старовини. Народу московщина не зачепила, він далї держав ся своїх звичаїв, мови, співав свої піснї й думи, й кожний тямущий чоловік мусїв признати, що мова та гарна, в звичаях є багато доброго й розумного,

а що пісні та думи українські — то трудно й знайти їм у инших народів щось рівне. І не переводили ся між людьми більш освіченими й тямущими такі, що складали тою українською народньою мовою вірші, пісні й инші річі хоч у школах учено їх мови російської. Вони почували, що на иншій мові не потраплять так гарно зложити пісню, своє почуттє виложити в словах і тими словами своїми до розуму чи до почуття своїх земляків так примовити, як на своїй рідній, українській мові. Знаємо з тих людей де-котрих на імя, а з-де-більшого імена їх загубили ся, забули ся. Бо писання їх не були друковані, хоч знали їх люде, співали їх пісні, й чимало тих пісень перейшло в народ, стали їх співати по селах як пісні народні.

Першим більшим писаннєм, що було зложене народньою українською мовою та не лишило ся тільки в відписах, а було надруковане, була „Вірґілієва Енеїда, на українську мову перелицьована“. Написав її Іван Котляревський з Полтави. В тім писанні своїм переробив він старий твір латинського поета Вірґілія про мандрівку Енея й його товаришів Троян, писаний скоро по Різдві Христовім. Така мода була тоді — переробляти старинні писання, на сміх прибираючи їх по свойому. І Котляревський переробив так Енеїду, на сміх представивши Енея й його товаришів українськими волоцюгами — такими як Запорожці з недавно зруйнованої Січі. Смішно і дотепно се він зробив, але не в тім сила, а в тім найбільше, що описав він там сучасну Україну. Нїби на сміх, а на правду з великим замилуваннєм, описав, з любовю до українського життя, до української старовини, до українського народу, особливо простого, селянського. Описуючи, наприклад, як Еней ходив у пекло й там оглядав ріжні муки, пише так Котляревський про сучасне йому українське панство:

Панів за те там мордували
І жарили зо всїх боків,
Що людям льготи не давали
І ставили їх за скотів.

Кому читав Котляревський свою Енеїду, всїм дуже сподобало ся, що так гарно описана в ній Україна. Списували її собі, а один список попав у руки багатому Українцеви, що жив

у Петербурзї, і той надрукував Енеїду в 1798 роцї, без відомости навіть Котляревського. Пішла вона ще більше в громаду, потім один книгар її надрукував у-друге, і аж тоді сам Котляревський, уже від себе надрукував її втретє, побачивши, як вона людям до смаку припала.

Хотів він нею людей посмішити, а ненароком зробив велике дїло: показав своєю Енеїдою, як то гарно можна народньою українською мовою писати і яке те життє українське цікаве — є про що написати. І почали за ним писати по українськи инші. Через те величаємо Котляревського батьком нового народнього українського письменства, а Енеїду — його початком. Тому-то, як минуло сто лїт від видання Енеїди, святковано сю річницю по всїй Українї, а в ріднім містї Котляревського — Полтаві поставлено йому памятник.

Тодї, як писав Котляревский, був такий час, що скрізь зачали цїкавити ся народнїм життєм, мовою, піснями й казками, переказами про старовину й старинним життєм; почали збирати народнї піснї й оповідання та на їх взір свої укладати. Почало ся воно в Анґлїї й Нїмеччинї, пішло потім по славянських землях: у Сербів, Поляків, Чехів, у Росії теж. Почали й на Українї збирати народнї піснї, перекази, учити ся народньої мови, а з тим набирати більше поважання, більше любови й до простого народу й до своєї мови, до своєї народности. Побачили, що під убогою сїльською стріхою можна знайти нераз більше щирости, справедливости й розуму, як у багатих палатах. Довідали ся, що той сїрий, поневіряний народ, ті піддані-кріпаки, що їх пани „ставили за скотів“, сотворив прегарні співанки, зложив чудові піснї й думи. Узріли чоловіка в тім підданім і стали думати за поліпшеннє його долї. А заразом одні за другим стали пробувати творити, писати українською мовою, чи то на взір пісень народнїх, чи то на взір чужих великих письменників. Стали описувати життє нашого народу й його минувшину, розбуджувати любов до свого слова, до свого народу, до України, до кровю й слїзми политої історії її.

В 1818 р. вийшла перша граматика української мови (се-б-то наука, як треба по українському говорити й писати); зложив її Павловський так, як по Харківщинї говорять.

В 1819 р. вийшла перша збірка українських дум, зібрана Цертелевим, а прийнята з великими похвалами всіми тямущими людьми. З тих, що самі писали по українськи, в тім часї визначив ся Гулак-Артемовський своїми гарними віршами; між иншим, в байцї „Пан та собака“ представив він гірку долю селянина під видом собаки, якому все від панів біда, як він нї служить їм. Котляревський в тім часї написав дуже гарну оперету (представленнє зі співами): „Наталка-Полтавка“; там він описував щирість і добрі звичаї селянські. Трохи пізнїйше зачав писати оповідання про сїльське життє Григорій Квітка, теж представляючи добрі сторони українського селянина, його чесну, правдиву вдачу, вірність і щирість.

То був той новий вітер, що повіяв по всїм просторі України: повів народолюбства, любови до свого народу, до його життя, мови, до його минувшости.

25. Шевченко та його товариші.

Були то одначе тільки початки, а дійшли вони своєї правди тодї, як між Українцями звив ся такий великий поет як Тарас Шевченко, а поруч нього чимало инших тямущих, талановитих людей. Вони почали розкривати й описувати сучаснє життє українського народа, його гірку долю, поясняти українську історію. Стали думати та шукати способу поправити долю українського селянина, піднести український народ з його занепаду, щоб став він рівно з иншими народами освітою, достатком, повагою, а не був слугою, наймитом в роботї тих инших народів. Головою ж між тими людьми, не тільки своїм талантом, хистом поетичним, але й любовю до свого народу, завзяттєм, відвагою та щирістю був Шевченко.

Він був син кріпака з Київщини, із Звенигородського повіту. Виріс у бідї; за-молоду взято його до панських покоїв, потім дали його в Петербурзї в науку до маляря, бо до малярства мав він велику охоту і вдачу. Там же, молодим хлопцем двадцятьлїтнїм, зачав він складати українські вірші. Довідали ся про його хист тямущі люде й зложили гроші та викупили його

з кріпацтва. В 1840 р. надруковано першу збірку його віршів — називалась „Кобзарь“. На другий рік вийшла його поема „Гайдамаки“. Як блискавка пронесла ся його слава по всій Україні. Не вірили собі люде, що по українськи може виходити всяка думка так гарно, а заразом так просто, як у Шевченка, що й простого чоловіка і вченого за серце хапає й до самої душі його промовляє,

Без хитрої мови,
А голосна та правдива,
Як Господа слово.

Гарно писали й попередні письменики, як Котляревський, Артемовський, Квітка, але й порівняти того не можна з Шевченком. Ба, й у инших народів не легко знайти поета такого, щоб писав так просто, щиро, а так гарно і сильно. А Україні, по тій поневірці безконечній, як уже не лишило ся їй нічого доброго на світі, як здавало ся, що не буде вже їй нічого, окрім вічної неволї та смутку, коли вона, як той самий Шевченко казав, „обідрана, сиротою, по-над Дніпром плаче“, — Україні великою потіхою було вогненне слово Шевченкове. Вступив знов дух по довгих віках в українське серце. Подумали Українцї, що й вони між людьми непослїдні, коли між ними зявив ся такий поет, не з роскішних палат, а з-під убогої стріхи! Що ж то за сила спить іще в тім українськім народї — аби тільки розбити ті кайдани, якими його оковано, дати йому волю, дати йому освіту, відкрити очі на себе й на світ, на свою минувшину. І, мов зачаровані, слухали, як пригадував їм Шевченко українську минувшину:

Україно, Україно! ,ненько моя, ненько!
Як згадаю тебе, краю, завяне серденько!
Де подїлось козачество, червоні жупани?
Де подїлась доля, воля, бунчуки, Гетьмани?
Гетьмани, Гетьмани! Як би то ви встали,
Встали — подивились на той Чигирин,
Що ви будували, де ви панували,
Заплакали б тяжко, бо ви б не пізнали
Козацької слави убогих руїн.
Базари, де військо, як море червоне,
Перед бунчуками бувало горить,

А ясновельможний*), на воронім коню,
Блисне булавою — море закипить,
Закипить — і розлило ся
Степами, ярами;
Лихо мліє перед ними!...

Щоб у війнах кохати ся — не такий був чоловік Шевченко. Він любив козаччину за її свободолюбність, за завзятте й відвагу, з якою козаки боронили свій край, свій народ та його свободу. Та що ж! Прогомоніла й затихла та слава козацька, блиснули й зникнули блискучі клейноти! Розплила ся й висохла кров тих борців за свободу України, що мали завзяттє й відвагу, а не вміли з тою свободою ради дати, не вміли порядку на увільненій Україні завести та вкінці стали самі себе побивати, замісць, аби спільними силами боронити ся від лукавого ворога.

За що ж боролись ми з Ляхами,
За що ми різались з ордами,
За що скородили списами
Московські ребра? Засівали
І рудою поливали,
І шаблями скородили,
Що ж на ниві уродило?
Уродила рута, рута,
Волї нашої отрута.

І загнуздали той освободжений народ руки не тільки чужі, а й свої.

Доборолась Україна до самого краю!
Гірше Ляха свої дїти її розпинають.
Так як пиво, праведную кров із ребер точуть!
Світе тихий, краю милий, моя Україно!
Защож тебе сплюндровано, защо, мамо, гинеш!

Журив ся Шевченко над тою тяжкою долею, в яку впала Україна по стількох заходах, по тих морях крови, пролитої для визволення українського народу. Сам вийшовши зпоміж кріпаків, знав він, яке лихо привалило той народ, і кликав до тих паничів, що солоденькими словами описували красу України, замовчуючи про те лихо, що на нїй панувало:

---

*) Гетьман.

Якби ви знали, паничі,
Де люде плачуть, живучи,
То ви б ідилій*) не творили
Та марне Бога б не хвалили,
На наші сльози сміючись.

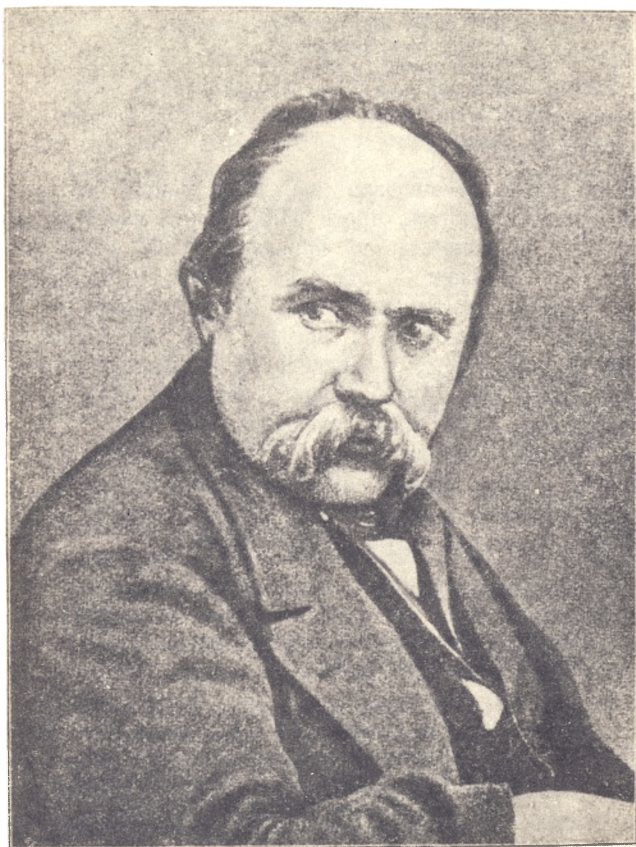

Тарас Шевченко.

*) Так звуть ся вірші про якесь супокійне, щасливе житте.

За що — не знаю, називають
Хатину в гаї тихим раєм;
Я в хаті мучив ся колись.
Мої там сльози пролились,
Найперші сльози! Я не знаю,
Чи є у Бога люте зло,
Щоб у тій хаті не жило,
А хату раєм називають!
У тій хатині, у раю,
Я бачив пекло. Там неволя,
Робота тяжкая, ніколи
І помолитись не дають.

Ніхто перед Шевченком, ані потім навіть, не виступав так сміло проти кріпацтва, проти панів, проти властей, що той панський лад підтримують та боронять. Инші лише десь мов ненароком, або натяками — навдогад буряків, як то кажуть, — сї справи зачіпали. Шевченко сміло й не ховаючи ся ударяв з усею силою, не прибираючи легших слів, на нелюдські порядки, які Україну обсїли, і закликав своїх земляків до боротьби за волю й ліпшу долю свого народу, закликав сучасну українську інтеліґенцію, аби щиро полюбила свій край і народ та доходила Українї свободи, добра — не для свого панування, а для щастя всього народу. Щоб не дивила ся на той народ, як на своїх підданих і слуг, а як на своїх братів правдивих, і постарала ся для них щиро всякого добра:

Схаменїть ся, недолюдки, дїти юродиві!
Подивіть ся на рай тихий — на свою Вкраїну!
Полюбіте щирим серцем велику руїну!
Розкуйте ся, братайте ся . . .

Учіте ся, брати мої. думайте, читайте,
І чужого научайтесь, й свого не цурайтесь,
Бо хто матїр забуває, того Бог карає,
Чужі люде цурають ся, в хату не пускають,
Свої дїти — мов чужії, і не має злому
На всїй землї безконечній веселого дому!

Обніміте ж, брати мої, найменьшого брата —
Нехай мати усміхнеть ся, заплакана мати,
І забудеть ся срамотня давняя година
І оживе добра слава, слава України.

В 1844 р. Шевченко поїхав на Україну. В Київі зійшов ся він і заприязнив ся з кількома Українцями, тямущими в ріжних справах українських і теж щирими для українського народу і українства. Був між ними Костомарів, що тоді був професором університету в Київі й українську історію розбирав. Був Куліш; що збирав тоді народні пісні, перекази, а потім уславив ся як поет і письменник. Були то люде молоді, повні сил і завзяття; Шевченко мав тоді 30 літ, його знайомі — ще від нього молодші. Зчаста сходили ся вони та щиро розмовляли між собою, до чого треба йти, яким способом помогти свому народови. Завязали між собою таке брацтво, щоб приєднувати до того инших щирих та тямущих людей, спільними силами доходити правда та добра свому народови й иншим народам славянським. Назвали се брацтвом „Кирила і Мефодія“, первоучителів славянських, що принесли до Славян письменство, освіту й слово Христове. Постановили доходити того, аби не було неволї між людьми, щоб знесено кріпацтво й одні люде не були підданими инших. Щоб не було полегкостей для одних, а тягарів для других, не було ріжниці між мужиками й дворянами або купцями, а щоб усї однакові права мали. Щоб кожній вірі й народности була свобода, або не було так, що чоловікови не позволяють вірити так, як він хоче, а силоміць змушують його бути православним чи католиком, хоч він того не хоче. Щоб вільно було друкувати всякі книжки чи ґазети, без усякої перешкоди чи нагляду від начальства, всякі думки висловляти, і щоб не можна було за се людей карати, що вони такі думки висловляють чи між людьми ширять. Також постановили доходити того, щоб кожний народ славянський, між ними й український, жив собі самостійно, по своїй волї, під своєю управою, вибираючи собі начальство по своїй волї; щоб не було такого, що один народ другим володіє й над ним панує, а щоб жили кожний свобідно і тільки були в брацькім союзї між собою — спільними силами собі помагали й боронили (се зветь ся „федарація“).*)

---

*) Славо латинське, а значить — спілка, товариство, союз.

Але лиха біда спіткала братчиків: в 1847 р. доніс на них один чоловік, поарештували їх, стали судити і до ріжних тяжких кар позасуджували. Шевченка за те, що він на царя і правительство вірші складав, віддали в салдати на віки, заборонивши писати й малювати, й заслали на азіятську границю. Костромарова й Куліша, видержавши у вязниці, в ріжні московські городи позасилали, теж писати заборонивши. І инших тяжко покарали.

26. Нові часи.

Так розігнано перше товариство, що зібрало ся для України працювати, свободу й щастя свому народови доходити. Минуло цілих десять літ, поки увільнено тих людей з заслання й могли вони — хоч не всі — докупи зібрати ся. Зібрали ся в Петербурзї і стали там видавати книжки українські та місячник, що звав ся „Основа“ (виходив рр. 1861 і 1862).

За ті десять літ багато змінила ся Росія. В Кримській війнї побито російські війська, й побачили люде так само, як недавно по нещасливій японській війнї, що годї такому порядкови далї бути: не давали людям свободи, мовляв, на те, аби „государство“ (держава) було сильнійше, а тимчасом показало ся, що й государство з того ледве не пропало, бо без свободи на освіти й держава не може бути сильна. На першу чергу заходили ся коло скасування кріпацтва, потім коло заведення ліпших судів, ліпшої городської та земської управи, народньої освіти. Братчики кирило-мефодіївські, між ними й Шевченко, що годї, одначе, вже доживав свої останні днї (умер 1861 року), й инші Українцї всім серцем пристали до справи скасування кріпацтва. Вже віддавна, як знаємо, в українськім письменстві сильно били на кріпацтво, як на велику неправду (дуже гарні оповідання про те кріпацтво писала в тім часї Марковичка, підписуючи себе „Марко Вовчок“). Тепер, коли і само правительство примушене було взяти ся до визволення кріпаків, багато з Українців у сім велику участь мали та піклували ся

про те, щоб те визволеннє як найліпше сповнено. Для того, аби селяне знали свої права й могли за них упоминати ся, заходили ся писати книжечки про закони й порядки державні. Думали також про те, щоб освіту між народом побільшити, вспоминали ся за тим, щоб наука була в школї на мові українській — рідній, для дитини зрозумілій, аби та наука була леґка й корисна. Закладали школи для дорослих, такі, де можна було вчити вечерами та недїлями робітникам і слугам неписьменним. Складали й видавали книжки для шкільної науки. Видано також силу

Могила Шевченка коло Канева.

ріжних книжечок маленьких та дешевих для народу. А заразом і в тім місячнику і де-инде покликувано інтелїґенцію українську, аби держала ся своєї народности й для України та для народу українського працї не занедбувала. Костомарів, тодї бувши славним істориком, почав видавати свої писання про українську історію. Кулїш про українське письменство писав. Уперше тодї виходила українська наука на ширшу дорогу.

Але над українством уже чорні ворони крякали. З одного боку польські пани до властей крик зводили, що Українцї народ підіймають на панів, так що пани народнього повстання боять ся, життя свого не певні. Инші знов як раз правили, що те

українство йде від Поляків, що то „польська інтриґа“ (штука), аби Українців на Росію разом з Поляками підняти (в 1863 р. було польське повстаннє). Треті пригадували правительству давні заборони царя Петра і Катерини на українську мову, аби нею нічого не друковано — щоб, мовляв, Україна не відірвала ся від Росії. Дурне було те говорення про польську інтриґу, бо не дурні були Поляки на свою голову українство підіймати. В Галичині польські пани навпаки казали, що се австрийське правительство або Москалі українство видумали. А ще дурнійша рада була заборонами запобігати тому, щоб Україна від Росії не відірвала ся. Треба старати ся, щоб у державі був добрий лад, щоб усім народам в ній була свобода й право, і тоді ніхто не схоче відривати ся, а заборонами тільки можна до держави знеохотити. Про те в-горі тоді такі люде були, що тих немудрих осторог слухали, і в 1863 р. тодішній міністер внутрішних справ видав таке розпорядженнє, аби не позволяли друкувати українською мовою ніяких книжок для народа, а особливо таких, що для науки, для школи, де-якісь відомости з науки подають ся. Пішла разом з тим нагінка за всім, що пахло українством та роботою для народу українського. Школи недільні закривали, вчити по українськи забороняли; багато Українців повисилано з України в далекі, північні городи московські. Так усяку роботу для українського народу і для українства припинено.

Потім трохи були попустили з того. Але знову знайшли ся „добрі люде“, що почали говорити, що то все йде від ворогів Росії, що то все „сепаратизм“*) — Україна від Росії відірветь ся. Отже 1876 р. вийшов царський указ, яким заборонено в Росії видавати всякі українські книжки, окрім віршів та оповідань, і з за границі провозити. Заборона та від того часу простояла аж до 1906 року, рівно тридцять літ. Не можна було ніякої книжки по українськи видати, чи про Україну та українську історію, чи про чужі краї, чи про природу, чи про господарство, чи про хороби та здоровє. Рідко яка за десятки літ якимсь чудом проскочила. Не можна було на українську мову перекладати якісь писання з чужих мов. Не

*) Слово латинське, а значить охоту до відірвання, відлучення.

можна було видавати ніяких книжок для дітей — аби не звикали, або для шкіл — щоб по українськи не вчились. Оповідання й вірші дозволяли ся теж лише такі, що от для забави тільки, а як в них була якась поважнійша думка, або щось про Україну, про порядок громадський та державний, або щось на панів та на властей, то не позволяли. Не можна було якийсь час давати українських представлень, анї навіть співати українських пісень, — уже потім дозволили знову. І як бачили, що якийсь Українець українства сильно держить ся, то таких з служби скидали, висилали в московські городи, або арештували.

Коли Українцї побачили, що се хочуть зовсїм задавити українство, аби й знаку його не лишило ся, то багато їх уже від першої заборони (1863 р.) почали свою роботу українську переносити за границю — до Галичини. Як у Росії не дають, то хоч аби там українство далї розвивало ся, доки вільнійші часи в Росії настануть. Бо в Галичинї заборони на українську мову не було. Навіть в 1848 р., як Поляки на Австрію бунтувати ся хотїли, то австрийське правительство тодї знову почало в ласцї Русинів держати. Не довго то потрівало, й скоро польські пани знову всї справи в Галичинї в свої руки забрали. Але все-таки було вільнійше. В 1848 р., як збунтував ся народ, обіцяв імператор дати конституцію. Потім стали сю справу тягнути, але в 1866 р., по нещасливій війнї Австрії з Прусією, таки справдї конституція настала. Признано рівне право всім народам, свободу віри, слова, друку. До справ цїлої держави заведено державну раду (думу) у столицї (Віднї) а для справ поодиноких країв — сойми; один такий сойм заведено у Львові, другий — в Чернівцях, і там виборні депутати мали порядкувати справи краєві. Правда, при тім не було вселюдного, рівного і прямого виборчого права, так що і в парляментї і в соймі польські пани мали над Українцями велику перевагу*).

*) Велика перешкода також у тім, що українську Галичину злучено в один край з польською Краківською землею під назвою Галичини, з одною спільною управою й одним соймом. Українцї здавна заходять ся коло того, аби розділити їх, щоб українська Галичина (або східна Галичина) мала осібну свою управу і осібний сойм. Але Поляки не пристають на се, хотячи мати перевагу над Українцями і в східній Галичинї.

Все начальство в Галичинї також в польських руках і правительство австрийське сливе не мішаєть ся до тутешньої управи.

Тому галицьким Українцям не можна було такий порядок уладити, щоб люд український тутешнїй піднести добре. А все-таки хоч трохи свободи було — можна хоч по-трохи було справу посувати наперед. В школах народнїх наука на українській мові; ґімназій таких, де вчать по українськи, хоч трудно і помалу (бо польські пани тому противлять ся дуже), а все прибуває по-троху, і є тепер таких в Галичинї разом з Буковиною вісїм державних а десять приватних, що їх сам народ удержує своїм коштом. В університетї львівськім викладаєть ся по українськи наука української мови, історія українського письменства, історія України і де-котрі инші науки. Можна видавати всякі книжки й ґазети по українськи. Можна закладати читальнї, бібліотеки, просвітні товариства. Можна відбувати всякі зібрання й про всякі справи радити ся й говорити. Можна свобідно засновувати товариства позичкові, торговельні, споживні (потребительські) і всякі инші. Можна чи до суду, чи до иншого уряду всякі листи чи прошення писати по українськи, й відповідати на них мусять також по українськи.

Отже, кажу, як стали забороняти все українське в Росії, то багато Українцїв стало тодї трудити ся в Галичинї — з російської України сюди свої писання посилало, або й переїздило до Галичини. (От між ними й я, вже шістьнадцять лїт минуло, як до Львова з Київа перейшов). Видавали тут книжки, ґазети. Радили ся, як українську справу вести, щоб український народ на ноги поставити, аби міг своїх прав доходити. Міркували, як би і в Росії дійти того, аби українства не заборонювано, а українському народови спромогу дано, щоб він просвіщав ся, жив у достатку. Заложено у Львові таке товариство — зветь ся воно „Наукове товариство імени Шевченка“ (на память і честь Шевченка), що мало займати ся письменством і наукою українською, і там і російські Українцї й австрийські над тим працювали. Багато ріжних корисних книжок надруковано в ріжних справах.

Так українство не вмерло, а йшло наперед, не вважаючи на заборони, хоч не в Росії, то в Галичинї. Добре було й те:

воно і в Росії Українцям духу додавало, дорогу їм вказувало. Та тільки українському народови в Росії пожиток з того не великий був. Ті галицькі ґазети й книжки заборонені були в Росії, мало хто їх і бачив тут. Тільки з 1906 року стало можна діставати книжки й ґазети, видавані в Галичині, й стало можна користати свобідно з того, що за ті літа зробили за границею українські письменники з Росії й з Галичини. А в Росії, як сказано, не можна було видавати сливе ніяких українських книжок для поучення і для відомостей, ніяких українських ґазет. Наука в школї була на мові московській, і більше дітей селянських та школа мучила, як учила! Скільки-то часу пропадало, поки діти навчать ся розуміти вчителя хоч трохи. А не маючи до читання українських книжок, ученики, вийшовши зі школи, по кількох лїтах і відвикали читати, забували й те, чого навчили ся в школї.

Страшну се шкоду чинило й чинить нашому селянству. Сто лїт тому школи були українські, і тодї українські селяне були далеко письменнійші й розумнійші, як росийські; се виразно кажуть тодїшнї люде. По сто лїтах, як скасовано українські школи, між росийськими селянами більше стало письменних, більше освічених, тямущих людей, що їх у школї вчили рідною мовою, і книжки росийські вони по достатку до читання мали. Селянин же нас, зістаючи ся темним і непросвіченим, біднїв, підупадав, зіставав ся позаду инших народів. Хоч сидів на урожайній землї, а бідував гірше від тих, що живуть на пісках та болотах. На се не раз вказували Українцї правительству, та се нічого не помагало. Тільки вже в останнім часї, як пішов вільнійший дух, після японської війни, попущено де-що. Та й то — книжок багато не пускають, навіть надруковані нищать; ґазети теж закривають; з-за границї також нема ще зовсїм вільного довозу книжок. Правдивої свободи слова в Росії ще нема, як нема й свобідного життя.

КАРТА
УКРАЇНИ.
БІЛЕ ПОЛЕ = УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ.
ГРАНИЦІ ДЕРЖАВ
МІСТА
РІКИ
МОРЕ
БІЛОРУСИНИ
МОСКАЛІ
ТАТАРИ
МОРДВИНИ
КАЛМУКИ
КАСПІЙ
ПОЛЬЩА
ПІДЛЯСЄ
ПОЛІСЄ
ВОЛИНЬ
РОЗТОЧЕ
ГАЛИЧИНА
ПОДІЛЕ
ЛЕМКИ БОЙКИ ГУЦУЛИ
КАРПАТИ-ВЕРХОВ.
АВСТРО-УГОРЩИНА
РУМУНІЯ
БЕСАРАБІЯ
КИЇВЩИНА
ГЕТЬМАНЩИНА
СЛОБОЖАНЩИНА
ДОНЕЧЧИНА
ЧОРНОМОРСЬКИЙ НИЗ
КРИМ
ОЗОВСЬКЕ МОРЕ
КУБАНЩИНА
ПІДКАВКАЗЄ
ЧЕРКЕСИ
ГОРИ КАВКАЗ
ЧОРНЕ МОРЕ
Київ
Харків
Полтава
Чернігів
Житомір
Катеринослав
Херсон
Одеса
Ростов
Дніпро
Донець
Волга
Дін
Бог
Дністер

Науково-популярне видання

ГРУШЕВСЬКИЙ Михайло Сергійович

ЯК ЖИВ УКРАЇНСЬКИЙ НАРОД

Коротка історія України

Репринтне відтворення видання 1915 р.

Дефекти відтворення
зумовлені дефектами оригіналу

Відповідальний за випуск *В. І. Набока*

Художник обкладинки *Г. О. Сергеєв*

Підп. до друку 07.10.91. Формат $70 \times 108^1/_{32}$. Папір друк. № 2. Друк. офсетний. Умовн. др. арк. 9,8. Ум. фарбо-відб. 10,02. Облік.-вид. арк. 5,63. Тираж 100 000 пр. Зам. № 8373. Ціна 4 крб.

РОВО «Укрвузполіграф». 252151, Київ, вул. Волинська, 60
РВЦ «Орбіта», 252212, Київ-212, а/с 177/6

РОВО «Укрвузполіграф».
252151, Київ, Волинська, 60.

Грушевський М. С.

Г91 Як жив український народ. Коротка історія України. Вид. 2-е.— Репринтне відтворення.— К.: РОВО «Укрвузполіграф». РВЦ «Орбіта», 1991.— 112 с.

ISBN — 5-8238-0007-X

Останнім часом серед читацького загалу України помітно зріс інтерес до її історії, зокрема до творів М. С. Грушевського,— видатного вченого із світовим ім'ям, позначеного ідеологами тоталітарного режиму тавром українського буржуазного націоналіста. У колишньому СРСР твори академіка М. С. Грушевського були заборонені. У час гласності його «історія України-Руси», «Ілюстрована історія України» виходять великими тиражами, проте далеко не задовольняють попиту.

Дещо зарадить у цьому репринтне відтворення маловідомої праці М. С. Грушевського «Як жив український народ. Коротка історія України», написаної на початкку XX століття.

Книга читається легко, з великим інтересом і, сподіваємося, прислужиться як широкому колу читачів, так і фахівцям з історії України», написаної на початку XX століття.

Г $\frac{0503020902—005}{М—91}$ Без оголошення

ББК 63.3 (2 Ук.)

ТАТАРИ
МОСКАЛІ
Курськ
Вороніж
Оскол
Острогожськ
Бутурлинівка
Короча
Білгород
СЛОБОЖАНЩИНА
Харків
Чугуїв
МОРДВИНИ
Дін
Волга
Ізюм
Славянск
Бахмут
Донець
Микитівка
Луганськ
Юзівка
ДОНЕЧЧИНА
Олександрівськ
Таганрог
Ростов
Озів
КАЛМУКИ
Бердянськ
Єйськ
ОЗОВСЬКЕ МОРЕ
КУБАНЩИНА
Ставропіль
КАСПІЙ
Керч
Темрюк
Катеринодар
Кубань
Майкоп
ПІДКАВКАЗЕ
Новоросийськ
ЧЕРКЕСИ
ГОРИ КАВКАЗ
МОРЕ

4 крб.